

ասարակուրիւն «Հայրենիք»-ի

ԼԷՕՆԻԳ ԱՆԴՐԷՒՎ

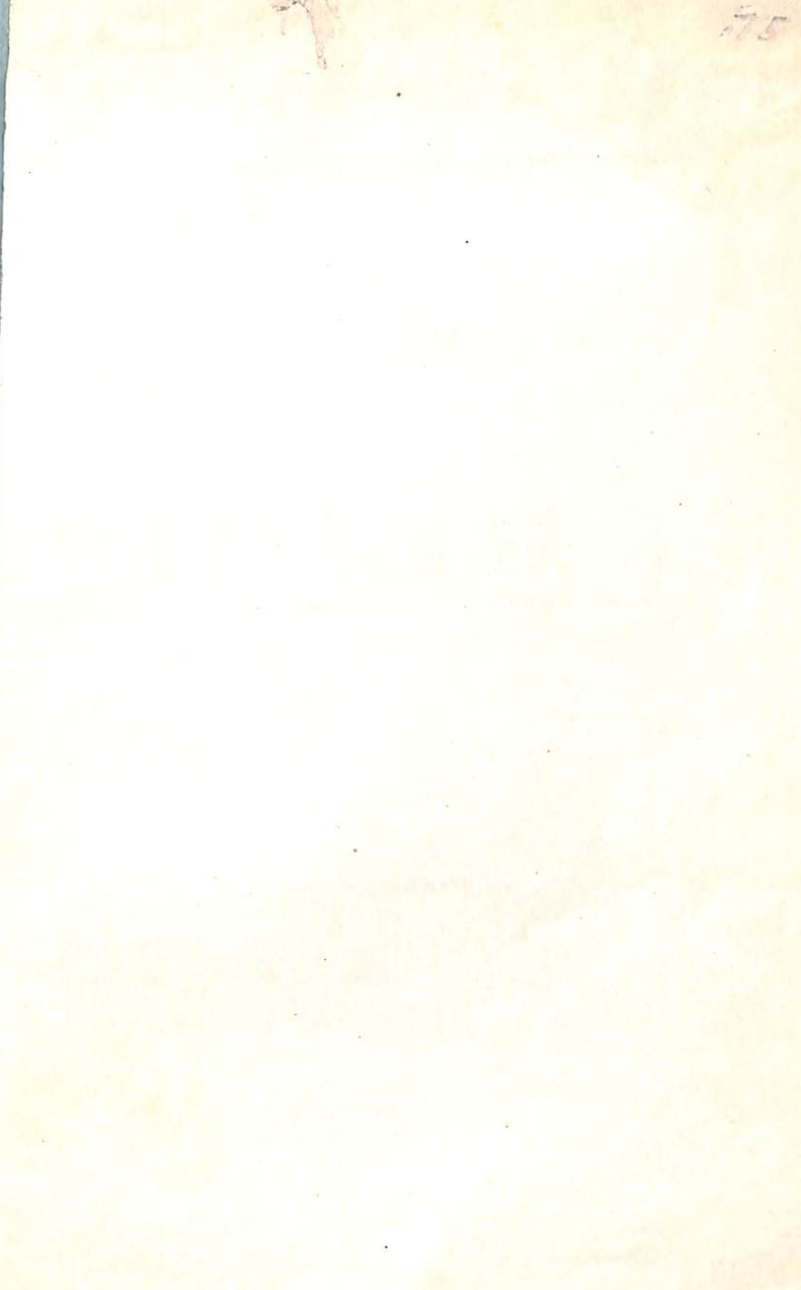
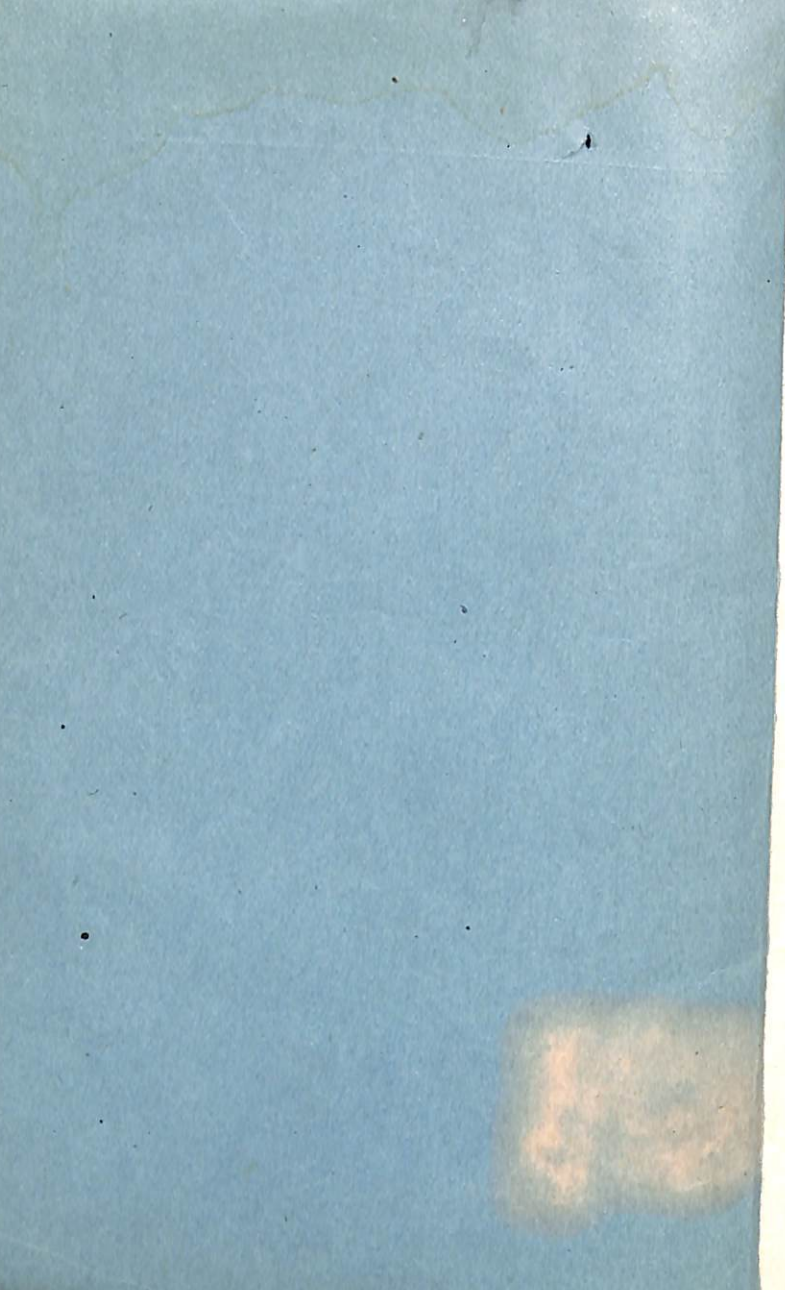
ԱՅԴՊԵՍ ԷՐ

ԹԱՐԳՄ. ՌՈՒՍՆԵՐԷՆԷ
Ա. Մ.

891.71
Ա-558

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի
ՏՊԱՐԱՆ

1911
ՊՕՍԹԸՆ

17 JUL 2006

189 NOV 2006

ՅԻՊ/ Ե-ՇԷ
ՔԻ-18, Հրասարակուրից „Հայրենիք“-ի

ԼԷՕՆԻԴ ԱՆԴՐԵԷՎ

ԱՅԴՊԵՍ ԷՐ

ՅԱՐԳՄ. ՌՈՒՍՆԵՐԷՆԷ
Ա. Մ.

ՀԱՅՐԵՆԻԳԻ
ՏՊԱՐԱՆ

1911
ԳՕՄԲԸՆ

12.02.2013

9855

ԱՅԴՊԵՍ ԷՐ

I

Հրապարակի վրայ մի հսկայ, սև աչտարակ էր բարձրանում՝ հաստ, բերդերին յատուկ պատերով և հազադիւտ մարակոցային-պատուհաններով: Նրան կառուցել էին իրենց համար ասպետ-աւաղակներ, բայց ժամանակը արդէն մաքրել էր նրանց. աչտարակը կիսովին բանտի էր վերածւել՝ վտանգաւոր և կարևոր ոճրադործների համար, կիսովին էլ բնակավայր էր եղել. իւրաքանչիւր դարեշրջանում նրան նոր շէնքեր էին կցում, թանձր պարիսպին՝ կամ իրար սեղմում, ու փոքր առ փոքր նա մի ամբողջ փոքրիկ քաղաքի փոխւեց, ժայռի վրայ՝ ծխնելոյղների, մանր աչտարակների և սուր անկիւնների մի անհաւասար անտառով:

Երբ արեւմուտքում սկսում էր փայլատակել կանաչորակ երկնակամարը և տեղ-տեղ՝ պատուհաններում՝ բարձր կամ ցածր վառուում էին փոքրիկ կրակներ՝ աչտարակի ամբողջ մռայլ զանգւածը ընդունում էր օտարոտի և ցնորական գծագրութիւններ, և յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ, թւում էր, որ նրա ստորոտների մօտ ոչ թէ սովորական մի սալաշատակ էր ձգւում,

41762-63

այլ մի ծով, անեզր, աղի ովկիանոս: Եւ միտքը դառնում էր դէպի անցեալը, վաղուց մեռած ու մոռացւած:

Աշտարակի վրայ շինւած էր մի հսկայ հին ժամացոյց, որ տեսնուում էր հեռուից: Նրա բարդ մեքենաները մի ամբողջ յարկ էին գրաւում, և հսկում էր նրան միականի մի մարդ, որին աւելի յարմար էր ոսպնեակի մէջ նայել: Այդ պատճառով էլ նա ժամագործ էր եղած և երկար մանր ժամացոցների ետևից ընկել, մինչև որ իրեն վստահած էին մեծ ժամացոյցը: Այդտեղ նա իրեն լաւ զգաց, և յաճախ՝ առանց պէտքն ունենալու, գիշեր թէ ցերեկ մտնում էր այն սենեակը. ուր դանդաղօրէն դառնում էին ժանիքաւոր անիւներն ու լծակները, և լայն. սահուն թափով օդն էր ճեղքում հսկայ սլաքը: Իր ճօճման բարձրագոյն կէտին հասնելով՝ սլաքը խօսում էր.

— ԱՅԴՊԵՍ ԷՐ...:

Թաւալւում էր, բարձրանում դարձեալ և աւելացնում.

— Այդպէս կը լինի. այդպէս էր — այդպէս կը լինի.

Այդ բառերով էր ըմբռնում միականի ժամագործը սլաքի միօրինակ և խորհրդաւոր զարկը: Մեծ ժամացոյցին մօտիկ գտնւելով՝ նա փիլիսոփայ էր դարձել, ինչպէս պատմում էին այն ժամանակ:

Հին քաղաքի վրայ, ուր աշտարակն էր բարձրանում, և ամբողջ երկրի վրայ վերամբարձ կանգնած էր մի մարդ, քաղաքի և երկրի մի առեղծւածային տիրապետող — մէկը միլիոնների վրայ, և նրա խորհրդաւոր իշխանու-

թիւնը նոյնքան հին էր, որքան ինքը քաղաքը: Նա թագաւոր էր կոչւում և կրում էր մի անծական — «Քսաներորդ», իր համանուն նախորդների թւով — բայց այդ ոչինչ չէր բացատրում: Ինչպէս ոչոքին յայտնի չէր քաղաքի ծագումը՝ այնպէս էլ ոչոք չգիտէր այդ օտարոտի իշխանութեան սկզբնաւորութիւնը, և որքան ներելի էր մարդկային յիշողութեան՝ ամենահին անցեալի մէջ դարձեալ նոյն առեղծւածային կերպարանքն էր ցցւում — մէկը, որ հրամայում է միլիոններին: Փոյուլթիւն ունէր մի համր անցեալ, որի վրայ յիշողութիւնը այլևս իշխանութիւն չուներ. բայց նա էլ երբեմն բանում էր իր շրթունքները, դուրս էր նետում մի քար, մի փոքրիկ տախտակ, ծածկւած ինչ որ նշաններով, կամ մի կոթոյղի բեկոր, կործանւած պարիսպից մի աղիւս — այդ նշաններում պատկերացւած էր այն մէկի պատմւածքը, որ միլիոններին էր հրամայում: Փոխուում էին տիտղոսները, անուններն ու ածականները, սակայն պատկերը մնում էր անփոփոխ, կարծես անմահ: Այն բանով, որ թագաւորը ծնուում էր և մեռնում, ինչպէս նաև ամէնքը, որ իր կերպարանքն ունէին՝ յատուկ իւրաքանչիւր մարդուն՝ կարելի էր իմանալ, որ նա մարդ էր. բայց երբ երևակայում էին այն անչափելի մեծութիւնը ոյժի և իշխանութեան, որ նրա ձեռքն էին՝ այն ժամանակ դիւրին էր մտածել, որ նա մի Աստուած էր: Եւ այդ՝ ևս առաւել, որովհետև Աստուածն էլ մարդու կերպարանքով էր ներկայացւում, և այդ չէր խանգարում նրան միանգամայն տարբեր, անհասանելի հակ լինելուն:

Քյաներորդը մի թագաւոր էր: Այդ նշա-
նակում էր, որ նա կարող էր ամէն մէկին եր-
ջանկացնել կամ դժբախտացնել. կարող էր խլել
ստացւածքը, առողջութիւնը, ազատութիւնը,
կեանքը նոյն իսկ. նրա մէկ խօսքով տասնեակ
հազարաւորներ գնում էին պատերազմ, սպա-
նելու և մեռնելու. նրա անունով գործւում էր
արդարութիւն և անարդարութիւն, բարիք և
չարիք, անգթութիւն և ողորմութիւն: Եւ նրա
օրէնքները նւազ հրամայող չէին, քան նոյն
ինքն Աստուծոյ օրէնքները. և աւելի ևս մեծ
էր, որովհետեւ Աստուած երբէք չէ փոխում իր
օրէնքները, իսկ նա կարող էր այդ անել ուզած
միջոցին: Հեռու կամ մօտ՝ նա միշտ կեանքի
վրայ էր կանգնած. մարդը՝ ծնւելով՝ բնու-
թեան, քաղաքների ու գրքերի հետ տեսնում
էր նաև թագաւորին. մեռնելով՝ բնութեան,
քաղաքների ու գրքերի հետ թողնում էր նաև
թագաւորին:

Աշխարհի պատմութիւնը՝ բերանացի թէ
գրաւոր՝ օրինակներ ունէր՝ վեհանձն, արդա-
րադատ ու բարի թագաւորների, և թէ և ամէն
ժամանակ էլ պատահում էին լաւ մարդիկ, քան
թէ նրանք՝ այնուամենայնիւ հասկանալի էր
դառնում, թէ ինչո՞ւ էին նրանք հրամայում,
Բայց յաճախ պատահում էր, որ թագաւորը
աշխարհի ամենավատ մէկն էր լինում, առա-
քինութիւններից զուրկ, անգութ, անարդար,
մինչև իսկ խելագար. բայց և այն ժամանակ
նա նոյն առեղծաածային մէկն էր մնում, նա, որ
հրամայում էր միլիոններին. և նրա տիրապե-
տութիւնը մեծանում էր իր գործած ոճիրների
հետ: Նրան ատում էին ամէնքը և անիծում,

իսկ նա միայնակ հրամայում էր բոլոր իրեն
ատողներին և անիծողներին, և այդ վայրագ
տիրապետութիւնը դառնում էր մի առեղծաած,
և մարդու երկիւղին՝ մարդուն առջև՝ միա-
խառնւում էր մի միստիքական և նյւյսու-
թեան զարհուրանք: Իսկ դրանից ծագում էր
այն, որ իմաստութիւնը, առաքինութիւնն ու
մարդկայնութիւնը թուլացնում էին իշխանու-
թիւնը և նրան վիճելի էին դարձնում, իսկ
բանապետութիւնը, անմտութիւնն ու շարու-
թիւնը ամրացնում էին նրան: Դրանից ծագում
էր այն ևս, որ ստեղծագործութիւնն ու բա-
րութիւնը տեղ չէին գտնում այդ առեղծա-
ծային տիրապետողների մօտ, իսկ կործանման
և չարագործութեան մէջ նրանցից ամենա-
կարն անգամ գերազանցում էր սատանային և
դժոխային բոլոր ոյժերին: Նա չէր կարող կեն-
դանացնել, բայց սպանում էր շարունակ --
խելագարութեան, մահւան և շարիքի այդ խոր-
հրդաւոր ուխտեալը. և ո՞րքան բարձր էր լի-
հում նրա գահը՝ այնքան շատ մարդկային ոս-
կորներ էին դնում նրա հիմքերի տակ:

Եւ միւս հարևան երկրներում նոյնպէս
բազմած էին իրենց գահերի վրայ տիրապետող-
ներ, և նրանց իշխանութիւնը ձուլւում էր
ժամանակների անհունութեան մէջ: Լինում էին
տարիներ ու դարեր, երբ թագաւորութիւննե-
րից որևէ մէկում չքանում էր իր խորհրդա-
ւոր իշխանաւորը, բայց տակաւին երբէք չէր
պատահած, որ ամբողջ աշխարհը նրանցից մաք-
րւէր: Իսկ յետոյ անցնում էին դարեր, և կրկին,
յայտնի չէ թէ որտեղից՝ յայտնւում էր այն-
տեղ մի գահ, և կրկին բազմում էր նրա վրա

առեղծւածային մէկը, ա հասանելի՝ անգորու-
թեան ու անմազ կարողութեան մի ձուլման
մէջ. Եւ իր խորհրդաւորութեամբ նա հմայում
էր մարդկանց. ամէն ժամանակներում էլ պա-
տահում էին այնպիսիներ, — և նրանք շատ էին
— որոնք սիրում էին նրան աւելի քան սեփա-
կան անձը, աւելի՝ քան իրենց կանանց ու մա-
նուկներին, և հնազանդութեամբ, ինչպէս Աս-
տուծոյ ձեռքից՝ ընդունում էին նրանից և նրա
անունով ամենաանողորմ ու անարգ մահը:

Քսաներորդն ու իր նախնիները շատ հազիւ
էին երևում իրենց ժողովրդին և շատ քչերն
էին նրանց տեսնում, բայց նրանք ամէնքը սի-
րում էին ժողովրդին նւիրել իրենց պատկեր-
ները, ձուլելով դրամի վրայ, քանդակելով քա-
րերից, տպագրելով անհամար քաթանների
վրայ, և ամէն տեղ գարդարելով ու գարգաց-
նելով նրանց գեղարւեստական իմաստներով:
Անկարելի էր մի քայլ գործել, առանց նոյն
դէմքը տեսնելու — նոյն պարզ ու առեղծւա-
ծային դէմքը, որ իր բազմաթուութեամբ բռնի
գրաւում էր մարդկանց յիշողութիւնը, իշ-
խում երևակայութեան վրայ, երևաթապէս
ամենուրեք դառնում, ինչպէս որ սրդէն ան-
մազ էր դարձել: Եւ այդ պատճառով՝ մարդիկ,
որոնք հազիւ էին յիշում իրենց պապին, ամե-
նէին չէին յիշում իրենց մեծ պապին՝ շատ
լաւ ճանաչում էին այն իշխանաւորին, որ ապ-
րել էր հարիւր, երկու հարիւր, հազար տարի
առաջ: Եւ նոյն պատճառով, որքան և հասարակ
էր այն մէկի դէմքը, որ միլիոններին էր հրա-
մայում՝ բայց և նրա վրայ դրոշմւած էր մի
խորհրդաւորութեան ու սոսկալի առեղծւածքի

կնիքը. նոյնչափ անբացատրելի և նշանակալից
է թւում նաև մեռեալի դէմքը, որովհետև նրա
ծանօթ, ընտանի գծագրութիւնների միջից
նայում է ինքը՝ խորհրդաւոր ու հզօր մահը:

Այդքան բարձր էր կանգնած թագաւորը
կեանքի վրայ: Մարդիկ մեռնում էին և երկրից
ամբողջ սերունդներ էին անհետանում, իսկ
նրա մականունները միայն փոխւում էին օձի
կաշւի պէս. տասնևմէկերորդին յաջորդում էր
տասներկուերորդ, այնուհետև տասնևհինգե-
րորդ, յետոյ կրկին առաջին, հինգերորդ, երկ-
րորդ. — և այդ սառն թւերում հնչում էր մի
անխուսափելիութեան ձայն, ինչպէս ըոպէները
ցուցադրող սլաքի զարկը:—

— Այդպէս էր — այդպէս կը լինի:

II

Եւ պատահեց որ լայնածաւալ թագաւորու-
թեան մէջ, որի տէրն էր Քսաներորդը՝ յեղա-
փոխութիւն ծագեց — նոյնքան խորհրդաւոր
ըմբոստութիւնը միլիոնաւորների՝ որչա՛ն խոր-
հրդաւոր էր մէկի տիրապետութիւնը: Ինչ որ
տարօրինակ բան անցաւ այն կապերի մէջ, որ
միացնում էին թագաւորին ժողովրդի հետ —
և նրանք սկսեցին քակել՝ անչլուկ, աննկա-
տելի, գաղտնածածուկ — ինչպէս դիակի մէջ,
որին ձգած է կեանքը և սկսած են նրանում
գործել նոր, յայտնի չէ թէ ուր թագնւած ոյ-
ժեր: Տակաւին նոյնն էին գազն ու պալատը,
նոյնն էր Քսաներորդը — սակայն իշխանութիւ-
նը աննկատելիօրէն մեռած էր և ոչ ոք չգիտէր

նրա մահւան ժամը, և ամէնքը կարծում էին թէ նա հիւանդ էր միայն: Ժողովուրդը կորցրեց հնազանդւելու վարժութիւնը — այդքանը միայն — և յանկարծակի, բազմաթիւ մանր, մասնակի, աննշմարելի բռնկումներից յետոյ անել էր մի հսկայ, անպարտուելի շարժում: Եւ հէնց որ նա դադարեց այլևս հնազանդւել, միանգամից բացւեցին նրա բոլոր հինաւուրց, բազմադարեան խոցերը, և գայրոյթով զգաց իր քաղցը, անարդարութիւնն ու ճշումը: Եւ ադաղակեց նրանց դէմ: Եւ արդարութիւն պահանջեց: Եւ յանկարծ ցցեց հսկայ, ամենհի գազանը, իր սանձաթող մոլեգնութեան մէկ բոպէի մէջ իր բռնակալից վրէժը լուծելու, երկար տարիների նւաստացման ու տառապանքների համար:

Ինչպէս որ չէին համոզւում միլիոնաւորները հնազանդ մնալու, նոյնպէս չէին համոզւում ապստամբելու համար: Բայց յանկարծ ըմբոստութիւնը ամէն կողմերից դէպի պալատը հոսեց: Ապշած իրենք իրենց վրայ և իրենց գործերից, մոռանալով անցած ճանապարհը, մարդիկ աւելի ու աւելի մօտենում էին գահին, արդէն ձեռքերով շոշափում էին նրա քանդակներն ու ոսկեզօծ գարդարանքները. արդէն սկսած էին արքայական ննջարանի ներսը նայել և փորձում էին թագաւորի օթոռների վրայ բազմել: Թագաւորը բարեւում էր և թագուհին ժպտում, իսկ շատերը ժողովրդից՝ զգացւած յաց էին լինում, այդքան իրենց մօտենանելով Քսաներորդին: Կանայք գգոյշ մատներով շոյում էին արքայական զգեստների մետաքսը և պարեգօտի թուիչը. տղամարդիկ

բարեսիրտ դաժանութեամբ զւարճացնում էին թագաւորի երեխային:

Թագաւորը բարեւում էր, գունատ թագուհին ժպտում, իսկ հարեան սենեակից սողում էր, դրան տակով՝ ինքնասպան եղած մի անլուսականի արեան փոքրիկ, սև վտակ. նա չէր կարողացել դիմանալ, երբ թագաւորի պարեգօտին քսուել էին մէկի աղտոտ մատները — և ինքնասպան էր եղել: Եւ հետանալով՝ սղոսղուում էին:

— Կեցցէ՛ Քսաներորդը...

Ծիծաղում էին: Իսկ երեկոյեան՝ դէմքերը մռայլ էին և հայեացքները կասկածոս: Ի՛նչպէս կարողացել էին նրանք հաւսասլ նրան, որ հազարաւոր տարիներ դիւային ձեռքամտութեամբ խաբել էր իր դիւրահաւատ և բարեսիրտ ժողովրդին: Պալատում մութ էլ. մի ծպտուհանները փայլում էին մի կեղծ երկայթով և նայում էին դաժանօլէն. սյուսեղ լնչ որ բան են ծրագրում: Այնտեղ կօխալդուութիւններով են զբաղւած: Այնտեղ հմայում են խաւարը և նրա միջից դուրս կանչում դահլիճներին ժողովրդի գլխին: Այնտեղ զգուշացով սրբում են իրենց շրթունքները դաւաճան համբոյրներից յետոյ, և լւանում են երեխային, որին շօշափելով պղծել էր մօլոս: Իրևս այնտեղ ոչ ոք էլ չկայ. թերևս հսկայ, սև դահլիճներում միայն լնչաւս: սոս սղուսեւնն է մնացել — պարապ է ամէն լնչ. նրանք վախան: Պէ՛տք է աղաղակել, պէ՛տք է դուրս կանչել նրան — եթէ միայն այնտեղ կենդանի մնացած մէկը կայ:

— Կեցցէ՛ Քսաներորդը...

Գիշերային գունատ, շփոթւած երկինքը նայում է դալուկ դէմքերին, որոնք դէպի վեր են դարձւած. հալւելով՝ շտապ վազում են վախեցած ամպերը, և կեղծ, առեծւածային մեռելական ցումունքով շողշողում են հսկայաձև լուսամուտները:

— Կեցցէ՛ Գասներորդը...:

Մի պահակ իր դիրքից հանւելով՝ մոլորւել է ամբոխի մէջ. նա կորցրեց իր հրացանը և ժպտում է այժմ. ինչպէս տենդի մէջ՝ զիւ ձայնով ճռճում են դռների երկաթէ փականները. ցանկապատի բարձր, երկաթէ ձողերի վրայ ինչ որ սև, հրէշակերպ պտուղների պէս կախւած են կորացած իրաններ, բազկատարած ձեռքեր, գունատ՝ երկնքի, և գորշ՝ գետնի պատճառով: Ամպերի մի կոյտ է սաւառնում, դէպի ներքև նայելով: Աղաղակներ: Ջահ է վառում մէկը և մշուշապատում են պալատի լուսամուտները, լցւում արիւնով և մօտենում ամբոխին: Ինչ որ բան պատերի վրայ սկսեց սողալ և բարձրանալ տանիքի վրայ: Լուռ է դղեակը: Ցանկապատը ամբողջովին ծածկւեց մարդկանցով, և յանկարծ չքացաւ, և հարթացած տարածութեան վրայ սկսեց ժողովուրդը շարժւել:

— Կեցցէ՛ Գասներորդը...:

Պատուհանների ետև թրթռացին տժգոյն կրակներ. ապակիին հպւեցաւ մէկի այլանդակ դէմքը և կորաւ դարձեալ: Սկսում է հետզհետէ լուսաւորւել: Լոյսերը մեծանում են, բազմապատկւում, առաջ ու յետ շարժւում, մի օտարոտի պարի կամ թափօրինման: Յետոյ լոյսերը միախառնւում են, բարեւում. պատշգամի վրայ են դուրս գալիս թագաւորն ու թագու-

հին: Նրանց ետևը լոյս է, բայց դէմքերը մութ են. թերևս նոյն իսկ նրանք չեն...:

— Լո՛յս, Գասներորդ, լո՛յս... Մենք քեզ չենք տեսնում:

Կողքերից լոյսեր ցայտեցին և կարծես ծխապատ քարայրի միջից երկու շառագունած, տատանող դէմքեր առաջ անցան: Հեռաւոր շարքերում ողբեր բարձրացան:

— Սրանք չե՛ն... Թագաւորը փախած է:

Բայց մօտիկ կանգնած մէկը արդէն աղաղակում է, երկիւղից սթափւածի ձայնով.

— Կեցցէ՛ Գասներորդը...:

Շառագունւած դէմքերը դանդաղօրէն վարու վեր են շարժւում, երբեմն փայլելով պայծառ-բոսորագոյն շողերի մէջ, երբեմն սոււերների հետ ձուլւելով: Այդ նրանք է որ բարեւում են ժողովրդին: Ժողովրդին են բարեւում տասնևիններորդը, շորրորդը, երկրորդը. կարմիր ծուխերի միջից բարև են տալիս այն առեղծւածային էակները, որոնք այնչափ անըմբռնելի, գրեթէ աստուածային ոյժ ունեն. նրանք, որոնց հետ, նոյնչափ կարմիր-ծխապատ անցեալի մէջ թաղւած են սպանութիւններ, գլխատուճներ, մեծութիւնն ու երկիւղը: Պէ՛տք է, որ նա խօսի. մարդկային ձայնն է պէ՛տք. երբ նա լուռ է և իր հրեղէն դէմքով ժողովրդին է բարեւում, սոսկալի է նրան նայել, ինչպէս դժուրից դուրս կանչւած սատանային:

— Խօսի՛ր, Գասներորդ, խօսի՛ր...:

Ջեռքի մի սարսափելի շարժում, որ լուռութեան էր հրաւիրում — տարօրինակ, հրամայող շարժում, այնքան հին՝ որքան ինքը իշխանութիւնը. և մի անծանօթ, հանդարտ ձայն, որ

ամբողջին է շարունակ հինաւուրց տարօրինակ բաւերը .

— Ես ուրախ եմ իմ բարի ժողովուրդը տեսնելով . . . :

Եւ այդքան միայն : Սակայն միթէ քիչ է այս : Ես ուրախ է : Քսաներորդը ուրախ է : Մի՛ գայրացիր մեզ վրայ, Քսաներորդ : Մենք սիրում ենք քեզ, Քսաներորդ . դուն էլ մեզ սիրիր : Եթէ դուն մեզ չես սիրելու՝ մենք դարձեալ կը գանք առանձնարանդ մտնելու, ուր աշխատում ես, ճաշասենեակդ, ուր կերակուր ես ուտում, ննջարանդ՝ ուր քնում ես — և կը ստիպենք, որ սիրես մեզ :

— Կեցցէ՛ Քսաներորդը, կեցցէ՛ թագաւորը, կեցցէ՛ տէրը . . . :

— Ստրուկներ . . . :

Այդ ո՞վ ասաց «ստրուկներ» . . . :

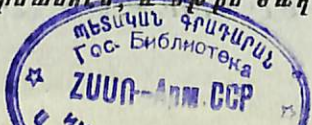
Ձահերը մարում են : Հեռանում են նրանք : Դէպի ետ են շարժւում տժգոյն լոյսերը և պատուհանները մութի մէջ են մնում, ծածկւում են մշուշով, արիւնով լցւում և ամբողջի մէջ փնտռում մէկին : Վազում են, շուրջը նայելով ամպերը : Արդեօք նա այտե՞ղ էր, թէ՛ միայն այնպէս թւեց : Հարկաւոր էր շօշափել նրան, մատները դպցնել նրա հազուստին, նրա դէմքին, եթէ նոյն իսկ վախից կամ ցաւից աղաղակէր :

Լուռ հեռանում են նրանք, միախառնելով առանձին բացականչութիւնները ոտքի դոփիւնի հետ : Ամենքը լցւած են յիշողութիւններով, նախազգացումով և սարսափով : Եւ ամբողջ գիշեր քաղաքի վրայ են թափառում ինչ որ շարագուշակ տեսիլներ . . . :

III

Նա արդէն փորձեց փախչել : Նա դիւթեց ումանց, ուրիշներին քնեցրեց և զրեթէ մօտ էր իր դիւային ազատութեան՝ երբ հայրենիքի հատարիմ դաւակնորից մէկը ճանաչեց նրան աղտոտ սպասաւորի երևոթի տակ ծպտւած : Չը վստահելով իր յիշողութեան՝ նա նայեց մի դրամի, որի վրայ ձուլւած էր նրա պատկերը — և զանգերը վտանգը հնչեցրին և տները սարսափահար մարդկանց դուրս ժայթքեցին . այդ նա էր ! Այժմ նա աշտարակի մէջ է, հսկայ, սև աշտարակի մէջ, որ թանձր պատեր և մանր պատուհաններ ունի — և հսկում են նրան ժողովրդի հաւատարիմ զաւակներ, անընդունակ կաշառւելու, շողոքորթութեան ու դիւթումներին չենթարկւող : Երկիւղը վանելու համար պահակները խմում են և ծիծաղում և ծխափողից ուղիղ նրա դէմքին փչում մութը, երբ նա իրեններով դուրս է գալիս բանտի ներսը զրօսնելու : Որպէսզի նա չը կարողանար կախարդել անցորդներին՝ նրանք հաստ տախտակով ներքեից գոցեցին պատուհանները, մինչև աշտարակը պատելով, որի վրայ երբեմն զրօսնում էր նա, և միայն թափառող ամպերը շուրջը դիտելով՝ նրա դէմքին են նայում : Նա վերածում է ազատ ծիծաղը ստրկական արցունքի . թանձր պատերի միջից դաւաճանութիւն և մատուցութիւն է սերմանում, և մթին ծաղիկների պէս

4722-69

Նրանք սփռուում են ժողովրդերի մէջ, ազատութեան ոսկեղէն ծածկոցը արատաւորում, ինչպէս վայրի գազանի մորթի: Ամենուրեք դաւաճաններ ու թշնամիներ: Սահմանների մօտ իրենց գահոյքից վար սողալով՝ հաւաքում են նոյն տեսակ հզօր ու խորհրդաւոր իշխանաւորներ, և իրենց հետ բերում վայրագ, յիմարացած մարդկանց վոհմակներ, մայրասպաններ, որոնք գալիս են իրենց մերը — ազատութիւնը մորթելու: Տներում, փողոցներում, անտառների ու գիւղերի անբացատրելի հեռաւորութեան մէջ, ազգային ժողովի գոռոզ դղեակներում — ամէն տեղ վշտում է դաւաճանութիւնը և մթին սոււերի պէս մատնութիւնը սողում: Վա՛յ ժողովրդին: Նրան դաւաճանեցին նրանք, որոնք առաջինը եղան ըմբոստութեան դրօշը բարձրացնող, և նրանց գարշահոտ աճիւնը արդէն դուրս է նետուած խաբւած գերեզմաններից, և նրանց սև արիւնով արդէն յղբացած է հողը: Վա՛յ ժողովրդին: Նրան դաւաճանեցին նրանք, որոնք նա իր հոգին էր յանձնած. նրան դաւաճանում են ընտրեալները, որոնք ազնիւ դէմքեր ունեն, անկաշառ, խիստ լեզու, և գրպաններ, յայտնի չէ թէ ո՞ւմ ոսկիներով:

Քաղաքը արդէն խուզարկում էին: Հրամայւած էր որպէսզի ցերեկւայ ժամը տասներկուսին ամէն ոք իր տանը գտնւէր, և երբ որոշեալ ժամին զանգը հնչեց՝ նրա չարագուշակ ղօղանջները շառաչիւնով թաւալեցին սմայացած, անշուկ փողոցներում: Այն ժամաւակից, ինչ կանգուն էր քաղաքը՝ երբէք այնտեղ այդպիսի լուութիւն չէր տիրած. շատուանե-

րի շուրջը ամայութիւն է. փակւած են խանութները. փողոցի ամբողջ երկարութեամբ՝ մէկ ծայրից միւսը՝ ոչ մի անցորդ, ոչ մի կառք: Լուռ պատերի տակ սահում են խոռովւած, ապշած կատունները. նրանք չեն հասկանում՝ ցերեկ է այդ թէ գիշեր. և այնքան խաղաղ է, որ կարծես լսում է նրանց վազվզուն թաթիկների թաւիչեայ զարկը: Ձանգի՛ դաշտաղ հարւածներ թաւալւում են փողոցներից, ինչպէս անտեսանելի աւելներ, և կարծես աւելում են քաղաքը: Կատուններն էլ թագնւեցին, ինչ որ բանից վախեցած: Ամայութիւն է, լուութիւն:

Եւ բոլոր փողոցներում միաժամանակ ելեւում են զինւած մարդկանց փոքրիկ խմբակներ: Նրանք խօսում են բարձր և ազատօրէն ոտները դոփում, և թէ և քիչ են նրանք՝ թւում է թէ նրանք աւելի շատ են անհանգիստ աղմուկ արձակում, քան ամբողջ քաղաքը, երբ նրա մէջ հարիւր հազարաւոր մարդիկ և կառքեր են շարժւում: Իւրաքանչիւր տուն իր հերթով կլանում է նրանց և կրկին դուրս նետում, և նրանց հետ դուրս է նետում նաև մէկ-երկու չարութիւնից գունատուած և կատաղութիւնից կարմրած մարդկանց: Նրանք գնում են, արհամարհանքով ձեռքերը գրպանը դրած — այդ զարմանալի օրերում ոչ ոք մահւալից չէր վախենում, նոյն իսկ դաւաճանները — և չքանում են բանտերի մթին խորութեան մէջ: Տասը հազար դաւաճաններին գտան հայրենիքի հաւատարիմ զինւորները. տասը հազար մատնիչներին գտան նրանք և բանտերը նետեցին, Այժմ բանտերին նայելը հաճելի է և սարսափե-

լի. այնքան լեցուն են նրանք ներքևից վերև մատնութեամբ ու դաւաճանութեամբ! Վախնունում ես, որ նրանք չեն դիմանալու և ահա փլչելու են:

Եւ այդ երեկոյին քաղաքը խրախճանքի մէջ էր: Տները նորից դատարկւեցին և փողոցները դարձեալ լցւեցին, ու սև, անսահման ամբոխ իրար խառնեց մի օտարոտի, արբեցուցիչ պարի մէջ, սուր ու անսպասելի շարժումների մի հիւսւածքով: Պարում էին քաղաքի մի ծայրից մինչև միւսը: Հագւազիւտ լապտերների մօտ, իբրև փրփրալի մի կոհակ ժայռի արանքին՝ փայլում էին առանձին գոյգեր. միախառնւած բազուկներ, ծիծաղկոտ դէմքեր, խոշոր աչքեր — ամէն ինչ, որ շրջան էր անում, չքանում, ուրիշով փոխարինւում. իսկ հեռու, խորութեան մէջ՝ անորոշապէս ալեկոծւում էր ինչ որ գորշագոյն բան, ձուլւող-զատւող, երբեմն պտտուն՝ ինչպէս ջրապտոյտ, երբեմն մրրկոտ՝ առաջընթաց արագութեամբ, ինչպէս մի յորձանք: Լապտերներից մէկի վրայ ճօճւում էր մի կախւած, դաւաճանի մէկը, որին չը յաջողեց միջնակ բանտը հասնել: Ազահօրէն դէպի հողը ձգտող նրա երկարացած ոտներին հասնում էին պարողների գլուխները, և թւում էր թէ՛ ինքն էլ էր պարում, որ նա ինքն էր աւագ խմբապետը, որ ղեկավարում էր պարերը:

Այնուհետև դիմում էին դէպի սև աշտարակը և գլուխները վեր ցցելով՝ աղաղակում թանձր պատերի կողմը.

— Մա՛հ Քսաներորդին! Մա՛հ:

Մարտկոցներում փայլում էին տաք, փոքրիկ կրակներ. ժողովրդի զաւակներ էին այդ

որ հսկում էին բռնապետին: Եւ հանգստանալով, համոզւելով, որ նա այնտեղ է և չի կարող փախչել՝ աղաղակում էին, աւելի շուտ հանաքի համար, վախեցնելու մտքով.

— Մա՛հ Քսաներորդին:

Եւ հեռանում էին, տեղ տալով նոր աղմուկարարներին: Իսկ գիշերը դարձեալ սաւառնում էին քաղաքի վրայ տարօրինակ տեսիլներ և կուլ տւած, բայց չտարածւած թոյնի նման՝ այրում էին նրա ներսի սև աշտարակներ ու բանտեր, դաւաճանութեամբ ու մատնութեամբ բացւած:

Եւ արդէն սպանում էին դաւաճաններին: Սրբցին թուրերը, կացիններն ու մանգաղները, հաստ գերաններ ու ծանր քարեր հաւաքեցին, և բանտերում երկու օր աշխատեցին, ու ժաւապատ լինելով յոգնածութիւնից: Քնում էին այնտեղ, ուր պատահում էր, այնտեղ էլ խմում և ուտում: Հողը այլևս չէր ընդունում պարտ արիւնը և պէտք եղաւ նրա վրայ յարդցանել, բայց նա էլ թրջւելով՝ շագանկազոյնցելի վերածւեց: Եօթը հազար հոգի սպանեցին: Եօթը հազար դաւաճաններ հողը իջանք քաղաքը մաքրելու և լմանուկ աղատութեան առջև ճանապարհ բանալու համար:

Դարձեալ գնում էին Քսաներորդի մօտ և նրան ցոյց տալիս կտրւած գլուխներ և կրծքից դուրս պոկւած սրտեր: Եւ նա նայում էր նրանց վրայ: Իսկ ազգային ժողովում շփոթութիւն և սարսափն էր տիրապետում. փրնտում էին նրան, որ հրամայել էր սպանել, և նրան չէին գտնում: Բայց ո՞վ արդեօք հրամայեց: Դու չե՞ս արդեօք: Դու չե՞ս: Դու չե՞ս:

Գայց ո՞վ կարող է հրամայել այնպեղ, ուր իշխում է միայն ազգային ժողովը: Մի քանիսը ժպտում են — նրանք մի բան գիտեն:

— Մարդասպաններ:

— Ո՛չ: Սակայն մենք փսոսում ենք Հայրենիքը, իսկ դուք փսոսում էք դաւաճաններին:

Բայց խաղաղութիւնը չի գալիս և դաւաճանութիւնը անում է և մեծանում, և մինչև ժողովրդի սիրտը թափանցում: Ի՛նչքան տառապանքներ վրայ հասան, ի՛նչքան արիւն թափւեց և բոլորը զո՛ւր անցաւ: Թանձր պատերի միջով՝ նա — խորհրդաւոր իշխանաւորը շարունակում է դաւեր ու կախարդանքներ ցանել: Վա՛յ ազատութեան: Արևմուտքից սոսկալի լուրեր են հասնում ահաւոր պառակտումների — պատերազմների մասին — խելացնոր ժողովրդի մի պոկւած հատւածի, որ գէնք է բարձրացրել իր մայր ազատութեան դէմ: Հարաւից սպառնալիքներ են սաւառնում: Հիւսիսից և արևելքից աւելի ու աւելի մօտենում են իրենց գահոյքից վար սողացող իշխանաւորներն ու իրենց վոհմակները: Ամպերը ո՛ր կողմից էլ լողալու լինեն՝ միշտ լեցուն են թշնամու և դաւաճանների արտաշնչութեամբ. քամին ո՛ր կողմից էլ փչելու լինի՝ հիւսիսից թէ հարաւից, արևմտքից թէ արևելքից՝ նա բերում է սպառնալիքի ու զայրոյթի մոմոտց, և զւարթօրէն հնչում է նրա՛ ահանջին, որ աշտարակումն է վանդակւած, և մահապանգի պէս՝ քաղաքացիների ահանջին: Վա՛յ ժողովրդին: Վա՛յ ազատութեան: Գիշերները լուսինը պայծառ է և շողարձակ, ինչպէս աւերակներ զլսյ,

իսկ արևը ամէն երեկոյ մառախուղի մէջ է մտնում, և նրան խեղաում են գորշ, վերասլաց ամպեր՝ սապատող, այլանդակ ու հրեշակերպ: Նստում են նրա վրայ, խեղաում, և ամէնքը միասին, հրդեհւած մի գունդի նման հորիզոնի ետևն են թաւալում: Վերջերը նրան յաջողւեց մէկ բոպէով միայն ճեղքել ամպերը — և ի՛նչքան վշտալի, սարսափահար ու երկչոտ ճառագայթ էր այդ: Ծտապող ու քնքոյշ՝ նա կծկւեց ծառերի, տների ու եկեղեցիների կատարներին, նայեց խոշոր, պայծառ ու զարհուրած աչքերով — մթնագնեց, հալւեց ու հանգաւ — և ամպը՝ դուրս ցցւած մի լեռնակատարի նման հեռաւոր օվկիանոսի մէջ գահավիժեց, իր հետ տանելով արեգակին: Վա՛յ ժողովրդին: Վա՛յ ազատութեան:

Իսկ աշտարակի վրայ միականի ժամագործը, որին յարմար է ոսպնեակի մէջ նայել՝ շրջում է անիւների ու անիւիկների, լծակների ու պարանների միջև՝ և կողքի վրայ գլուխը ծռելով՝ մեծ ճօճանակի շարժումն է գիտում:

— Այդպէս կը լինի — այդպէս էր: Այդպէս կը լինի — այդպէս էր:

Մէկ անգամ, երբ նա տակաւին երիտասարդ էր՝ ժամացոյցը խանգարւեց և ամբողջ երկու օր կանգ առաւ: Եւ այնքա՛ն սարսափելի էր այդ՝ կարծես այդ բոլոր ժամանակ ամէն ինչ սկսել էր՝ գահավիժւել յայտնի չէ թէ ո՛ւր, իր ամբողջ անտեսանելի զանգւածով: Իսկ երբ ժամացոյցը ուզղեցին՝ այնքա՛ն լաւ եղաւ: Այժմ ժամանակը լողում է մատների միջով, վայր է ընկնում կաթիլ-կաթիլ, կտրատում փոքր մասնիկների և մէկ-մէկ մատնաչափ մի

կողմ նետուում: Պղնձէ ահագին սկաւառակը գունատ շողում է շարժման միջոցին, և դեղնորակ ցումունքով փայլատակում իրեն յայդ շիւ անջքի մէջ. իսկ վերը, ինչ որ վանդակապատի քիւի վրայ՝ աղաւնին է ղուղում:

— Այդպէս էր — այդպէս կը լինի: Այդպէս էր — այդպէս կը լինի:

IV

Արդէն կործանւած էր հազարամեայ թագաւորութիւնը: Բաց քւէատութեան պէտք չէր գագացում. ոտի էին կանգնել ամէնքը, որոնք ներկայ էին աղաւային ժողովում, և նա ծայրէ ի ծայր լցւած էր՝ կանգնած, կարծես բուսած մարդկանցով: Կանգնած էր նաև այն խոշոր երեսփոխանը, որին բազկաթոռի վրայ էին բերած. իր բարեկամներին կռթնելով՝ նա ուղղեց իր ծեր, անդամալուծւած ոտները և բարձրացաւ, երկար, չորացած մի կոճղի նման՝ երկու նորահաս ծառերի օգնութեամբ կանգուն:

— Հանրապետութիւնը միաձայն ընդունւած է—խօսում է մէկը զիւ ձայնով, անկարող իր հրճւանքը դրպելու:

Սակայն ամենքը կանգնած են: Անցնում է մէկ-երկու րոպէ. արդէն հրապարակի վրայ՝ անհամբեր ժողովրդով լեցուն՝ բարձրացաւ որոտանման, ցնծալի մռնչիւն իսկ այստեղ լըռութիւն է ու՝ խաղաղութիւն, ինչպէս եկեղեցու մէջ, և խստագէմ, վսեմօրէն լուրջ մարդիկ՝ մի հպարտ ակնածանքի դիրքում արձանացած: Ո՞ւմ առջև են նրանք կանգնել. թա-

գաւորը այլևս չկայ. չկայ նաև Աստուծ՝ երկնքի՝ այդ թագաւորն ու բռնապետը—նա էլ վաղուց կործանւած է իր երկնաւոր գահոյքից: Նրանք ազատութեան առջևն են կանգնած: Ծարիքոտ երեսփոխանը, որի գլուխը երկար տարիների ընթացքում դողդողում էր ծերութեան դողով՝ այժմ պահում է նրան առոյգ և հպարտ. ահաւասիկ ձեռքի թեթև շարժումով նա հեռացրեց իր բարեկամներին—կանգնած է միայնակ, ազատութիւնը մի հրաչք գործեց! Արդէն վաղուց մոռացած էին այդ մարդիկ լաց լինել՝ փոթորիկների, ըմբոստութեան և արեան մէջ ապրելով, իսկ այժմ նրանք լաց են լինում! Արծալային խոժոռ աչքերը, որոնք հանդարտ, առանց թարթելու յեղափոխութեան արիւնտ արևին էին նայում, չը կարողացան դիմանալ աղատութեան քնքոյշ շողարձակումին և լաց են լինում այժմ:

Սրահում լռութիւն է տիրում: Պատուհանների ետևից աղմուկ է յււում: Մեծանալով ու ծաւալելով՝ նա դադարում է սուր հնչելուց. հաւասար ու ամեհի՝ նա յիշեցնում է անեղր ովկիանի մռնչիւնը: Այժմ այդ բոլոր մարդիկ ազատ են: Ազատ է մեռնողը, ազատ է նորածինը, ազատ է ապրողը: Խորտակւած է այն մէկի իշխանութիւնը, որ հազարաւոր տարիներ շղթաների մէջ էր պահում միլիոնաւորներին, տապալւած են բանտի սևաթոյր կամարները, և գլխի վրայ պայծառ երկինքն է տարածւում:

—Ազատութիւն—չնչում է մէկը մեղմ ու քնքոյշ, ինչպէս իր սիրուհու անունը:

—Ազատութիւն—ասում է մէկը՝ անհուն բերկրութիւնից շնչահեղձ—ամբողջովն ծլգ-

տում, ամբողջովին ներշնչում և թռիչք:

— Ազատութի՛ւն—հնչում է երկաթը:

— Ազատութի՛ւն—երգում են լարերը:

— Ազատութի՛ւն—գոռգոռում է ովկիանը:

Նա մեռաւ, ալեւոր երեսփոխանը: Նրա սիրտը չդիմացաւ անհուն բերկրանքին, և կանգ առաւ և նրա վերջին գարկն էր՝ «ազատութիւն»: Ամենաբընկեր մահկանացուներից՝ Նա տանելու է իր հետ դէպի խորհրդաւոր, դամբարանային հանգստարանը մի անվախճան երազ՝ մանուկ ազատութեան մասին:

Քաղաքում սպասուում էին խառնակութիւններ, սակայն նրանք տեղի չունեցան: Ազատութեան շունչը ազնւացրել էր մարդկանց և նրանք հեց ու քնքոյշ էին և իրենց հրճւանքի արտայայտութիւնների մէջ համեստ՝ ինչպէս մաքուր աղջիկներ: Նոյն իսկ չէին պարում: Նոյն իսկ, գրեթէ չէին ելգում: Միայն իրար էին նայում, միայն իրար էին փայփայում ձեռքերի զգոյշ հպումով. այլքա՛ն հաճելի է նայել ազատ մարդուն, նրա աչքերի մէջ նայել! Եւ ոչ ոքին այլևս չկախեցին: Գտնւեցաւ մի անմիտ, որ պոռաց ամբոխին մէջ.— «կեցցէ՛ Քասներորդը», ուրրեց բեխերը և պատրասուեց կարճ կուրի և երկար հոգեվարքի համար՝ մոլեգնած ամբոխի մահաբեր գրկում: Եւ մի քանիսը արդէն խոթոռեցին իրենց դէմքերը, բայց ուրիշները — մեծամասնութիւնը զարմացաւ միայն և հետաքրքրութեամբ սկսեց դիտել՝ ճչացողին, ինչպէս նաւահանգստում յորանջող անգործներ նայում են Բրազիլիայից բերած մի կապիկին:

Եւ ազատ թողին նրան:

Քասներորդի մասին միայն ուշ գիշերը յիշեցին: Քաղաքացիները մի խմբակ, որ ամենեւին չէր ուզում հրաժեշտ տալ այդ մեծ օրւան և որոշել էր մինչև լոյսը թափառել՝ պատահաբար յիշեց Քասներորդին և դէպի աշտարակը դիմեց: Սեւտեսիլ՝ նա գրեթէ ձուլուում էր երկնքի հետ, և նոյն վայրկեանին, երբ քաղաքացիները նրան էին մօտենում, նա կուլ էր տալիս մի աստղ: Փոքրիկ, պայծառ աստղիկը նրան մօտեցաւ, փայլփլեց և չքացաւ մութ տարածութեան մէջ: Գետնից բաւականաչափ ցած լուսաւորւած էին երկու փոքրիկ պատուհաններ. այդ պահապաններն էին, որոնք հըսկում էին արթուն:

Ձարկեց երկրորդ ժամը:

— Գիտէ՞ նա արդեօք թէ ոչ—խօսեց շրջիկներից մէկը, զուր նայելով հսկայ սև շէնքին և ջանալով գուշակել նրա ներսը եղածները: Պատից մի մութ սուեր գատուեց, և ուժասպառ, յոգնած մի ձայն պատասխանեց

— Նա քնած է, քաղաքացիներ:

— Ո՞վ էք դուք, քաղաքացի: Դուք վախեցրիք ինձ: Դուք քայլում էք կատուի հանդարտութեամբ:

Ձանազան կողմերից առաջ անցան դարձեալ մի քանի մութ սուերներ, և լուռ կանգ առին այցելուների առջև:

— Ինչո՞ւ չէք պատասխանում: Եթէ դուք ուրւականներ էք՝ անմիջապէս գետինն անցէք. ազգային ժողովը արգելած է ուրւականների երևումը:

Նոյն ուժասպառ անծանօթը պատասխանեց.

— Մենք հսկում ենք բռնապետին:

— Ծողովորդապետութիւնն է ձեզ այդ պաշտօնը յանձնել :

— Ո՛չ : Մենք ինքներս : Մենք այստեղ 36 հոգի ենք : Երեսուն և եօթն էինք, բայց մէկը մեռաւ : Մենք հսկում ենք բռնապետին : Երկու ամիս է, թերևս աւելի, որ մենք ապրում ենք այս պատերի տակ : Մենք յոգնած ենք :

— Ազգը՝ երախտագիտութիւն է յայտնում ձեզ : Դուք գիտէ՞ք թէ այսօր ի՛նչ կատարւեց :

— Այո՛, մի քիչ գիտենք : Մենք հսկում ենք բռնապետին :

— Որ այժմ հանրապետութիւն է—ազատութիւն :

— Այո՛ : Մենք հսկում ենք բռնապետին : Մենք յոգնած ենք :

— Համբուրլենք, եղբայրներ :

Սառած շրթունքներ թուրթն հպում են ջերմ շրթունքներին :

— Մենք յոգնած ենք : Նա այնքա՛ն խորամանկ է և վտանգաւոր ! Մենք գիշեր ու ցերեկ նայում ենք բոլոր պատուհաններին և դռներին : Ես նայում եմ ահա այն պատուհանին, դուք այժմ այդ չէք նկատելու : Այդպէս ուրեմն, դուք ասում էք, որ ազատութիւնն է : Դա լաւ է : Բայց մենք պէտք է մեր տեղերը դառնանք : Հանգիստ եղէք, քաղաքացիներ . նա քնած է : Մենք տեղեկութիւններ ենք ստանում իւրաքանչիւր կէս ժամից յետոյ : Նա քնած է :

Սուերները ճօճւեցին—ետ քաշւեցին—կորան, կարծես պատի մէջ մտան : Սև աշտարակը կարծես աւելի ևս բարձրացաւ, և նրա ձախ ժանիքից դէպի քաղաքը ձգւեց նոյնքան անձև, մըռայլ մի ամպ . թւում էր, որ աշտարակը մե-

ծանում էր և իր բազուկները տարածում : Պատի համապարփակ խաւարի մէջ յանկարծ բոցավառւեց մի կրակ և հանգաւ—մի բան, որ նշան էր ազդանշանի : Ամպը քաղաքի վրայ տարածւեց և կրակների ցլմունքից զղից . բարակ անձրև սկսեց մաղել : Հանդարտութիւն էր և անվրդովութիւն :

Իրաւի քնած է նա :

V

Անցաւ դարձեալ մի քանի օր՝ ազատութեան նորանոր և անուշաւէտ վայելքներով— և կրկին, ինչպէս մի սպիտակ մարմարի վրայ սև երակներ՝ ամէն տեղ անվստահութեան ու երկիւղի թելերը երկարեցան : Բռնապետը մի կասկածելի հանդարտութեամբ ընդունեց իր դահազրկումի լուրը : Բայց ի՞նչպէս կարող է հանգիստ լինել այն մարդը, որ կորցրել է իր թագաւորութիւնը՝ եթէ նա ծրագրած չէ մի սարսափելի բան : Եւ ի՞նչպէս կարող է հանգիստ լինել մի ժողովուրդ, եթէ նրա մէջ է ապրում մի առեղծւածային անձնաւորութիւն, կախարդանքի կործանարար ոյժերով օժտւած : Գտհազուրկ եղած՝ նա դարձեալ շարունակում է մնալ նոյնքան սոսկալի . կալանաւոր՝ Նա իր դիւական իշխանութիւնն է երևան հանում, ծաւալելով այն հեռաւոր տեղերում : Այդպէս է նաև երկիրը, որ մութ թւելով մօտիկ մի վայրից՝ մի պայծառ աստղ է երևում կապոյտ տարածութիւնից նայելիս : Եւ Նոյն իւր մօտերը՝ Եսուրաւ էր մի կին, որ թագուհու ձեռքն էր

Համբուրած. տեսնած էր մի պահակ, որ իր արցունքն էր սրբած, ունկնդրւած էր մի հոնտոր, որ գթասրտութեան կոչն էր արել: Կարծես թէ նոյն իսկ այժմ նա աւելի երջանիկ չէր այն հազարաւորներից, որոնք երբէք լոյսը տեսած չէին և որոնց կրկին և կրկին անգամ ուզում էին նրա համար ողջակիզել: Ո՞վ պէտք է երաշխաւոր լինի, որ երկիրը դարձեալ իր անցեալ խելացնորութեան չէ վերադառնալու, և ծունկի վրայ սողալով նրանից ներում չէ պաղատելու, և կրկին չի բարձրացնելու այն գահը— որ կործանւած էր այնքա՛ն դժւարութեամբ ու այնքա՛ն ցաւերով:

Գտանելով մոլեգնութիւնից և երկիւղից՝ բազմամիլիոն ժողովուրդը հետևում է ազգային ժողովի ատենաբանութիւններին: Օտարոտի բառեր, որոնք վախեցնում են դարձեալ: Խօսում են նրա անձեռնմխելիութեան մասին— և այն, որ նրան չի կարելի դատել, ինչպէս ուրիշներին են դատում, որ նրան չի կարելի պատժել, ինչպէս բոլորին են պատժում, որ նրան չի կարելի մահացնել, որովհետև նա մի թագաւոր էր: Եւ խօսում են այդ ժողովրդի և ազատութեան համար իրենց սիրովը երդւելով, խօսում են այն մարդիկ, որոնց ազնուութիւնը ճանաչւած է ամենքից, բռնապետութիւնը ատողներ, ազգի զաւակներ, նրա ստորնաշխարհի խորքերից ելած, այնքան տանջանքներ տեսած՝ թագաւորների անողոք ու սրբապիղծ իշխանութեան պատճառով: Չարագուշակ կուրութիւն:

Արդէն մեծամասնութիւնը յարւում է դաւազուրկի կողմը—ինչպէս դեղնագոյն մի ամպ,

որ աշտարակից ելնելով՝ ներս է խուժում ժողովրդական գիտակցութեան սրբազան ապարանքների մէջ, կուրացնում է պայծառ աչքեր, և խեղդում է նորածին ազատութիւնը—այն դեռատի նորահարսին՝ սպիտակ ծաղիկներով զարդարւած, որ մահ է ընդունում ամուսնական արարողութեան ժամին: Վիշտը և յուսահատութիւնը սրտերի մէջ են սողում և բազմաթիւ ձեռքեր տենդոտութեամբ՝ զէնքեր են շօշափում. աւելի լաւ է Բրուտոսի հետ մեռնել, քան ապրել Օկտավիանոսի հետ:

Վերջին բացականչութիւնները լեցուն են մահաբեր վրդովմունքով:

— Դուք ուզում էք, որ երկրում միայն մէկ մարդ լինի և 35 միլիոն անասուններ:

Այո՛, նրանք ուզում են: Նրանք լուռ են, աչքերը խոնարհեցրած. նրանք յոգնած են պայքարից, յոգնած են բաղձալուց, և նրանց յոգնածութեան մէջ, նրանց անգոյն, բայց մաքնիսացնող սառը ճառերում արդէն նշմարւում է դահի պատկերը: Առանձին բացազանչութիւնները գունատ բառեր են և միաձայն դաւաճանութեան կոյր լուութիւն: Մեռնում է ազատութիւնը—հէզ նորահարսը սպիտակ ծաղիկներով զարդարուն, որ մահանում է ամուսնական արարողութեան ժամին:

Բայց—ս'ս'... Ոտների դոփիւն է լուում: Գալիս են! Կարծես տասնեակներով հսկայ թմբուկներ վտանգի մի թաւ թըմբ-թըմբոց են բարձրացնում: Թըմբ-թըմբ-թըմբ: Գալիս են արւարձանները: Թըմբ-թըմբ-թըմբ: Գալիս են ազատութիւնը պաշտպանելու! Թըմբը՛ռռ-թըմբը՛ռռ-թըմբը՛ռռ! Վա՛յ մատնիչներին,

Թը՛մբ-Թը՛մբ-Թը՛մբ: Վա՛յ դաւաճաններին: Թը՛մբը՛ռռ-Թը՛մբը՛ռռ-Թը՛մբը՛ռռ:

— Ժողովուրդը Թոյլաուութիւն է խնդրում ազգային ժողովի առջևն անցնելու:

Սակայն միթէ կարելի՞ է արգելել Լավայի հոսանքը: Ո՞վ կարող է յանդգնել ասելու երկրաշարժին—մինչև այստեղ հողը քեզ է պաշտկանում, բայց մնացածին չդիպչես!

Բացում են դռները. ահաւասիկ նրանք—արւարձանները: Հողագոյն դէմքեր: Մերկացած կրծքեր: Գոյնգոյն ցնցոտիների մի անվերջ Ֆանտազիա, որ հագուստի տեղ է ծառայում: Շարժումների անցուսպ կրքոտ ոգևորութիւն: Խառնաշփոթութեան մի չարագուշակ կարգ-կանոնաւորութիւն. մի քայլող քաօս: Թը՛մբ-Թը՛մբ-Թը՛մբ: Աչքեր՝ կրակներով փայլփլուն: Նիզակներ, մանգաղներ, եռ-ժանիներ: Ցանկապատի ցիցեր: Տղամարդիկ, կանայք, մանուկներ: Թը՛մբ-Թը՛մբ-Թը՛մբ:

— Կեցցե՛ն ժողովրդի ներկայացուցիչները: Կեցցե՛՜ ազատութիւնը: Մա՛հ դաւաճաններին:

Երեսփոխանները ժպտում են, խոժոռում են, սիրալիր բարևում: Մարդու գլուխը սկսում է դառնալ այդ խայտաբղէտ, անվերջ շարժումից. կարծես մի արագահոս գետ սաւառնում է քարանձաւի միջով: Բոլոր դէմքերը սկսում են իրար նմանել. բոլոր աղաղակները միախառնում են մի համատարած, միանման մըռնչիւնի մէջ. ոտների դոփիւնը սկսում է տանիքի վրայ թափուղ անձրևի ձայնին նմանել—քնեցնող, կամքը անդամալուծող. գիտակցութեան մէջ Թափանցող: Հսկայական տանիք հսկայական կաթիլներ:

— Թը՛մբ-Թը՛մբ-Թը՛մբ:

Անցնում է մէկ ժամ, անցնում են երկուս երեք ժամ: Ըստ երևոյթին՝ գիշերը արդէն վրայ է հասել: Վառում են բոսորագոյն—կարմիր կրակներ: Երկու ճեղքերն էլ—և այն, որտեղից ժողովուրդը ներս է հոսում, և այն, որտեղից չթանում է՝ սև են, ինչպէս երկու գազաւային երախներ. կարծես սև, հալւող երկաթի ու պղնձի ժապաւէն քաշ է տրւում մէկ երախից դէպի միւսը: Յոգնած աչքերին տեսիլներ են գծագրւում. երբեմն մի անվերջ գօտի, երբեմն մի ուռած, մազոտ որդ:՝ դռների վրայ նստածներին թւում է, որ իրենք կամուրջի վրայ են և սկսում են լողալ: Լինում են նաև բոպէներ, երբ գիտակցութիւնը պայծառանում է և անբնականօրէն կենդանանում: ուրեմն՝ այդ ժողովուրդն է այնտեղ! Եւ հպարտութիւնը, և ոյժի գիտակցութիւնը և մի մեծ, տակաւին չը տեսնւած ազատութեան ծարաւ է յայտնւում: Ազա՛տ ժողովուրդ—որպիսի՞ երջանկու թիւն:

— Թը՛մբ-Թը՛մբ-Թը՛մբ:

Արդէն ութը ժամ է, ինչ նրանք անցնում են և դեռ ևս իրենց վերջը չի տեսնւում: Երկու ծայրերից էլ—այնտեղից, որի միջով մտնում է բազմութիւնը, և այնտեղից, ուր անհետանում է՝ որոտում է յեղափոխական երգը: Բառերը հազիւ են լսւում. պարզ հնչում են միայն եռաժշտական տակտերը, ելևէջները, ակընթարթային լուսութիւնն ու գոռոզ բռնկումները: Ի գէ՛ն, քաղաքացիներ՝ Գումարաւաններ կազմեցէք: Գնա՛նք, դնա՛նք:

Գնում են:

Քւէարկութեան պէտք չկայ: Մի անգամ ևս փրկւած է ազատութիւնը:

VI

Վրայ հասաւ թագաւորի դատաւարութեան մեծ օրը: Խորհրդաւոր իշխանութիւնը, հին՝ որպէս ինքը աշխարհը՝ այժմ բացատրութիւն պիտի տայ ժողովրդին, որին ստրկացրած էր հազարաւոր տարիներ, աշխարհին՝ որի նախատինքն էր եղած, ինչպէս մի յաղթանակող անմտութիւն: Միմոսական զարդ ու դարդարանքներից և ոսկեցօծ գահից զրկւած՝ մեծադուրդ տիտղոսներ և տիրապետութեան բոլոր տարօրինակ խորհրդանիշերը կորցրած, մերկացւած՝ այժմ նա ժողովրդի առջև պիտի կանգնի և պարզօրէն պատասխան տայ թէ՛ ինչո՞ւ ինքը իշխանութիւն էր, ի՞նչ բան իրեն ոյժ և իրաւունք տւեց յանձին մէկ մարդու՝ «հրամայել» միլիօնաւորներին, անպատիժ չարիք ու բռնութիւն գործել, զրկել ազատութիւնից, մահ և վիրաւորանք պատճառել: Քսաներորդը նախապէս դատաւարուած է բոլոր ժողովրդի խղճով. նրան ներում չկայ և չի կարող լինել — սակայն գլխատումից առաջ թող նա ցուցադրէ իր խորհրդաւոր հոգին, թող մարդկանց ծանօթացնէ — ոչ իր գործերի հետ — ծրանք ամենքին էլ յայտնի են — այլ թագաւորների մտածմունքների և զգացումների հետ: Առասպելական վիշապը, որ աղջիկներին էր լափում և երկիրը զարհուրանքի մէջ պահում՝ շղթայուած է, քաղաքային հրապարակի վրայ քար շարուած, և այժմ իսկ տեսնելու են մարդիկ նրա թեփաւոր թիկունքը, նրա կրկնակի լեցուն, նրա անողորմ երախը՝ որ բոցեր է արտաշնչում:

Վախենում էին ինչ որ մի բանից: Արդէն գիշերուանից սկսած լուռ փողոցներով զօրքեր

էին շարժւում, հեղեղելով հրապարակներ, անցքեր, թագաւորի անցնելիք ամբողջ ճանապարհը սելիների հսկայ մի վրձինով հազցնելով, պատեր կանգնեցնելով մռայլ, խորհրդաւոր դատան դէմքերից: Շէնքերի և եկեղեցիների սև կիսաստերների վրայ, սրածայր և քառակուսի, որոնք օտարօտիօրէն անորոշ էին թւում նախարչալուսային աղջամուղջի մէջ՝ թեթևօրէն փայլիլեց ամպածածկ, դեղնորակ երկինքը, հին՝ ինչպէս տները, կեղտով ու ժանգով ծածկւած: Կարծես մի պատկեր լինէր, ասպետական հին դղեակի մուտք սրահներից մէկում:

Քաղաքը քնած էր, մռայլօրէն սպասելով հաւաւոր և մեծ օրւան, իսկ փողոցներում, օտների ծանր դոփիւնը գսպելով՝ կամաց շարժւում էին քաղաքացիների կանոնաւոր շարքեր, որոնք՝ գինւորների էին ձևափոխւել. անամօթ գողգողոցով, կղակները հողին թեքած սողում էին թնդանօթները, և նրանցից իւրաքանչիւրի մօտ կարմրագոյն բոցով շողում էր վառւած մի պատրոյգ: Հրամանները արւում էին կցկըտուր, կիսաձայն, գրեթէ շշուկով — կարծես վախենում էին արթնացնել յայտնի չէ թէ ում, որ քնած էր անշարժ և կիսարթուն: Վախենում էին արդեօք թագաւորի, նրա պահպանութեան համար, թէ վախենում էին հէնց իրենից — թագաւորից՝ այդ ոչ ոք չը գիտէր: Բայց առնելը գիտէին, որ պէտք է պատրաստուել, պէտք է կանչել և համախմբել այն բոլոր ոյժերը, որ միայն ժողովուրդն ունէր:

Երկար ժամանակ ցերեկը չէր ծագում: Թիտ, դեղնագոյն ամպեր, աղւամագոտ, աղտոտ և կարծես թրջւած փալասով ներկւած՝

յամառութեամբ կախուած էին մնում զանգա-
կասներէ վրայ. և միայն այն միջոցին, երբ
թագաւորը դուրս էր գալիս աշտարակից՝ մի
կապոյտ ճեղքուածքի միջից փայլատակեց արևը:
Երջանիկ նահանջան ժողովրդին, չարագուշակ
նախանջան բռնապետին:

Նրան տանում էին այսպէս — զինւորների
խիո, անքակտելի գծերից կազմուած նեղ միջ-
անցքի միջով շարժուում էին գիսուած խումբերը.
մէկ, երկրորդ, տասներորդ — անկարելի էր
համբել: Այնուհետև հրացանների, սրերի և
սւինների խիտ գրկի մէջ հազիւ շարժուում էր
մի կառք: Եւ դարձեալ թնդանօթներ և զօ-
րամասեր: Եւ բազմամղոն ճանապարհի ամբողջ
գծի վրայ, կառքի թէ առջև, թէ ետև և թէ
չուրջ՝ լռութիւն էր տիրում: Մէկ տեղ, հրա-
պարակի վրայ՝ լսւեցաւ մի քանիսների անվըս.
տահ աղաղակը:

— Մա՛հ Քսաներորդին:

Բայց չարձագանքելով ժողովրդից՝ կոտ-
րատուելով լռեց: Այդպէս է նաև վարագ հա-
լածելիս. մումուում են լակոտներ. իսկ նրանք,
որոնք պէտք է պատառոտեն և պատառոտեն՝
լռում են, իրենց ատելութիւնն ու ոյժը կու-
տակելով:

Աչքային ժողովում զօպուած աղմուկ և խօ-
սակցութիւններ: Արդէն մի քանի ժամ է, ինչ
որ սպասում են նրանք այնքան դանդաղօրէն
սողացող բռնապետին, և գրգռուած ման են
գալիս նրբանցնքների մէջ, ամէն մէկ ըոպէից
տեղերը փոխում, ծիծաղում առանց պատճա-
ռի, ինչ որ բանի մասին չաղակրատում: Բայց
չատերը նստած են անչարժ, քարեղէն արձան-

ների նման. քարին են նմանուում նրանք նաև
իրենց դէմքերով: Երեսասարդ դէմքեր, օայց
հին, խորունկ կնճիռներով, կարծես կացինով
ճեղքճեղքուած. կարծր մազեր. աչքեր՝ երբեմն
չարագուշակ կերպով դտնկի խորքը քաշուած,
երբեմն ջղածգութեամբ առաջ դուրս ընկած,
լայն, բազմաբովանդակ, կածես թերթերունքից
զրկուած — ջահեր՝ բանտային սև խուցերի մէջ:
Աչխարհի մէջ չկայ մի սարսափելի բան, որի
վրայ այդ աչքերը կարող լինէին սարսուռով
նայելու, աչխարհի մէջ չկայ որևէ դատան,
վշտալի, ուրուականի պէս կիսամութ բան, որին
սուշև դողդողար այդ հայեացքը, յեղափոխու-
թեան դարբնոցում սպիտակելու չափ տաքա-
ցրած: Նրանք, որ առաջին անգամ այս հոյա-
կապ շարժման հիմը դրին՝ վաղուց մեռած են,
ցրուած են երկրի ամէն կողմերը, մոռացուած
են, մոռացուած են իրենց մտքերը, զգացողու-
թիւններն ու անուրջները: Նրանց անցեալ ճա-
ռերի որոտը մանկական խաղալիք է այլևս թը-
լում: Նրանց մեծանուն ազատութիւնը, որի
մասին երազներ էին տեսնում՝ երեսաների ան-
կողին է երևում, ճանճերից ապահով մնալու և
արևից պաշտպանելու համար մի նուրբ վարա-
գոյրով շրջափակուած: Փոքրիկ, զարմանալի
մարդիկ թղուկներ, որոնք լեռան հիմն էին
քերել: Իսկ սրանք՝ փոթորիկներ մէջ են մե-
ծացած և փոթորիկներ մէջ են ապրում. գո-
ռոզ օրերի սիրասուն գաւակներ — գլխատուած
գանկերի, որոնց ցցերի վրայ են շրջեցնում, ինչ-
պէս դդուամեր. մտտ, շրթնաւոր սրտերի, ո-
րոնցից արիւն են քամում. տիտանական, հցօր
ատենախօսութիւնների, որոնց մէջ խօսքը սը-

րից աւելի կտրուկ է, և իմաստը աւելի անողոք՝ քան վառօդ: Տիրապետող ժողովրդի կամքին միայն հնազանդ՝ նրանք դուրս կանչեցին խորհրդաւոր իշխանութեան ուրւականին — այժմ, սառը՝ ինչպէս գիտուն մարդաբաններ, ինչպէս դատաւորներ, ինչպէս դահիճներ՝ նրանք քննելու են նրա կապոյտ փայլարձակումը, որ վախեցնում էր տգէտներին և նախապաշարւածներին, բաժան-բաժան են անելու նրա ուրւականային անդամները, գտնելու են բռնապետութեան սև թոյնը և վերջնական մահացման են նրան ելթարկելու:

Ահաւասիկ պատերի ետև լռում է աղմուկը և խորին լռութիւն է տիրում, սև՝ ինչպէս գիշերային երկինքը: Ահաւասիկ դղրդում են թշուառները, մտենալով այդտեղ: Եւ լռում են: Մուտքի մօտ թեթև շարժում է սկսում: Ամենքը նստած են — նրանք պէտք է որ նստած մնան, բռնապետին ընդունելիս: Փորձում են պաղարիւն երևալ: Հնչում է շէնքի մէջ տեղաւորուող զօրամասերի ծանր դոփիւնը, զէնքի մեղմ շառաչիւնը: Պատերի ետև թնդանօթները վերջին անգամ զուգուում են: Երկաթ է մատանիով նրանք շրջափակում են շէնքը, նրա արտաքին մասը՝ ամբողջ աշխարհի հանդէպ — արևոտքին և արևեկքին, հիւսիսին և հարաւին:

Մի ինչ որ փոքրիկ բան ներս մտաւ:

Վերին, հեռաւոր աթոռներից նա թւում է հասալիկ, ցածրահասակ մի մարդուկ՝ արագ բայց անվստահ շարժումներով: Մօտից գիտելիս՝ նա միջահասակ գիրուկ մէկն է. մեծ, ցրտից կարմրած թթով, այտերի վրայ կախւած

մորթիով, փոքրիկ, անփայլ աչքերով — բարեւորութեան, ոչնչութեան և յիմարութեան աչքառու մի խառնուրդով: Նա իր շուրջն է նայում, չը գիտենալով, թէ պէ՞տք է արդեօք բարևել թէ ոչ, և թեթևակի բարև է տալիս. կանգնած է անվճռական ձեով, ոտները իրարից հեռացրած, չը գիտենալով, կարելի՞ է արդեօք նստել թէ ոչ: Բոլորը լուռ են, բայց նրա ետև մի աթոռ է դրւած, ըստ երևութիւն նրա համար և նստում է, նախ մի քիչ և յետոյ աւելի պինդ և ընդունում է մի փառահեղ երեւոյթ: Երևում է որ նա հարբուխ ունի: Շտապով նա դուրս է քաշում մի թաշկինակ և երկու անգամ փռչտացնում, ամեն անգամ թթից սուր: փողի պէս մի ձայն արձակելով: Շտապում է, թաշկինակը թազցնում և վեհաշուքօրէն անշարժանում:

Իա նոյն ինքը Քսաներորդն էր:

Սպասում էին թագաւորին, բայց յայտնւեցաւ մի խեղկատակ: Սպասում էին մի վիշապի, իսկ եկաւ թթոտ մի բուրժուա, թաշկինակը դրպանում: Ծիծաղելի է և դարմանալի, և մի քիչ էլ ճնշիչ: Արդեօք նա փոխանակւած չէ՞ր մէկ ուրիշով:

— Այդ ես եմ, թագաւորը, — խօսում է Գրասաներորդը:

Այո, այդ նա է. ինչքան ծիծաղելի է: Ահաւասիկ և մի թագաւոր! Ժպտում էին, ուսերը թոթւում, հագիւ զսպում էին իրենց ծիծաղը և մէկ ծայրից միւսը իրար զրկում ծաղրական ժպիտներ և հաճոյսկան յշույնը. կարծես հարցնում էին.

— Լա՞ւ է: Երեսփոխանները շատ լուրջ էին,

նոյն իսկ գունատ. երևում էր որ նրանք ճընշ-
 ւած էին պատասխանատուութեան զգացումից,
 բայց ժողովուրդը լուռ՝ զւարճանում էր: Ի՛նչ-
 պէս յաջողեց նրանց ներս սպրդել. Ազգային
 ժողովի մէջ: Նոյն ձևով, ինչպէս հոսում է
 ջուրը, նա թափանցեց բարձր պատուհանների
 միջով՝ ինչ որ ճեղքերով: Հարիւրաւոր պատա-
 ռոտւած, գոյնգոյն և ֆանտաստիք կերպով
 հագնւած, բայց շափազանց բարեհամբոյր և
 քաղաքավարի անծանօթներ: Ճնշելով երեսփո-
 խաններից մէկին՝ նրանք հարցնում էին.

— Ես ձեզ չե՞մ խանգարելու, քաղաքացի:

Շատ բարեկիրթ են: Թռչուններին ման ամ-
 բողջ մութ բոյներով նրանք փակչում են պա-
 տուհաններին, լոյսի մուտքը խանգարելով, և
 ձեռքերով վարը դէպի հրապարակ ինչ որ հե-
 ազիրներ են ուղարկում, երևում էր որ շատ
 ծիծաղելի բան:

Բայց երեսփոխանները լուրջ էին, շատ լուրջ
 նոյն իսկ գունատ: Խոշորացոյցի ապակիների
 պէս նրանք իրենց աչքերը ֆուսներորդի վրայ նե-
 դարձնում, նայում են երկար ու տարօրինակ
 ձևով և մռայլութեամբ հայեացքը դարձնում
 նրանից: Մի քանիսը բոլորովին գոցած են աչ-
 քերը. երևում է, որ նրանք զգում են բռնա-
 պետի վրայ նայելուց:

— Քաղաքացի-երեսփոխան, ուրախ սարսա-
 փով շնչում է հաճոյադէմ անծանօթներից մէ-
 կը-նայեցէք, ի՛նչպէս շողշողում են բռնաւորի
 աչքերը:

Չը բարձրացնելով կախւած կոպերը՝ պա-
 տասխանում է.

— Այ՛ո:

-- Նա յղբանում էր մեր արեւնը խմելով:

— Այ՛ո:

— Բայց դուք շատախօսի մէկը չէ՞ք, քա-
 ղաքացի:

Լռութիւն: Իսկ ներքև, ֆուսներորդը ար-
 դէն ինչ որ բան է մռմռում: Նա չի հասկանում,
 ի՞նչ բանում կարելի է իւրեն մեղադրել: Նա
 միշտ սիրում էր իր ժողովրդին, և ժողովուր-
 դը սիրում էր նրան: Եւ այժմ էլ նա սիրում
 է իր ժողովրդին, չը նայելով իրեն ուղղւած բո-
 լոր վիրաւորանքներին, և եթէ կարծում են որ
 ժողովուրդի համար հանրապետութիւնը աւելի
 լաւ է՝ թո՛ղ հանրապետութիւն լինի. նա ոչ մի
 հակառակութիւն չունի դրա դէմ:

— Բայց դու ի՛նչու ուրիշ բռնապետներին
 քեզ օչնութեան կանչեցիր:

— Ես նրանց չը կանչեցի. նրանք իրենք պի-
 տի գային:

Պատասխանը կեղծ է. մի ծածկարանում
 փսստաթղթեր են գտնւած, որոնք հաստատում
 են բանակցութիւնների գոյութիւնը: Բայց նա
 չփոթւում է, կոպտաբար և յիմարութեամբ,
 ինչպէս առաջին պատահական սրիկայ, խար-
 դախութեան մէջ ամբաստանւած: Նա նոյն իսկ
 վիրաւորում է. իսկապէս նա միշտ ժողովրդի
 մասին էր մտածում: Ճիշտ չէ թէ նա անգութ
 է. նա միշտ ներում էր, ում կարելի էր ներել,
 է. նա միշտ նա կործանեց պետութիւնը. նա
 ճիշտ չէ թէ նա կործանեց պետութիւնը. նա
 ծախսում էր իր պէտքերի համար այնքան քիչ,
 որքան իւրաքանչիւր ոչ-հարուստ բուրժուա:
 Նա երբեք ոչ անբարոյական եղած է, ոչ զեղխ
 նա սիրում է Յոյն և լատինական դասական
 գրողներին և հիւսնութիւն, նրա աշխատասենեակ

կի ամբողջ կահ-կարասին նա իր ձեռքերով է շինած: Ընդ տ է այդ: Եւ եթէ ուշադրութեամբ նայել, նա երևոյթով էլ մի համեստ բուրժուա է թուում. այդպիսի գիրուկներ, մեծ քիթերով, որոնք փողի ձայն են արձակում՝ շատ կարելի է տեսնել տօն օրերին գետի եզերքին ուր նրանք ամբողջ ժամերով ձուկ են որսում: Անշան, ծիծաղելի մարդիկ, մեծ քիթերով:

Բայց և նա մի թագաւոր էր: Այդ ի՞նչ է նշանակում: Այն ժամանակ ամէն մարդ էլ կարող է թագաւոր լինել: Այն ժամանակ մարդկանց վրայ մի անսահման հրամայող կարող է լինել և մի հօրիւլա: Նրան էլ ոսկեզօծ գահի վրայ են բարձրացնելու, նրան էլ աստուածային պատիւներ են շնայելու, և նա էլ մարդկային կեանքի օրէնքներ է դժելու, մազոտ մարմնով հօրիւլան՝ անտառներում թափառող խզճալի նախամարդը:

Անանային կարճ օրը արդէն մօտ է իր վախճանին, և ժողովուրդը անհանգստութեան նշաններ է ցոյց տալիս. ի՞նչու են բռնապետի գործը այդչափ ձգձգում: Արդեօք մի նոր դաւաճանութիւն չէ՞ պատրաստուում: Կիսամութլուս սենեակում իրար են հանդիպում երկուներկայացուցիչներ, որոնք հեռացել են Աղգարային ժողովից: Նրանք նայում են, ճանաչում իրար և անձայն սկսում են քայլել, յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ՝ խուսափելով իրար հպելուց, քայլում են:

— Բայց ո՞ւր է բռնաւորը—անսպասելի բորբոքում է մէկը, միւսի ուսը բռնելով: Ասա ինձ, ո՞ւր է բռնաւորը:

— Չը գիտեմ: Ես ամաչում եմ վերադառնալ այնտեղ:

— Սոսկալի՛ մտքեր: Մի՞թէ ոչնչութիւնը ինքնին բռնապետութիւնն է: Մի՞թէ ոչինչ մարդիկ բռնապետներ իսկ են:

— Չը գիտեմ: Ես ամաչում եմ:

Փոքր սենեակում հանդարտութիւն էր տիրում, բայց ամէն կողմից—Աղգարային ժողովից և հրապարակից՝ ուր ամբոխ էր կուտակւած՝ սաւառնում էր միահաւասար աղմուկ: Թերևս ամէն մէկը կամաց էր խօսում և միատեղ ստացւում էր մի տարերային գոռգոռոց, հեռաւոր ովկիանի որոտի նման: Պատերի վրայ կարմիր գիծեր և հետքեր էին սահում—հաւանական էր որ ներքև, պատուհանների ետև ջահեր էին վառուում: Մօտիկ մի տեղ լսւեց ոտների ծանր դոփիւն, և ղէնքի մեղմ շառաչիւն. պահակներին էին փոխում: Մէկին հսկում էին, նրան արդեօք:

— Նրան երկրից դուրս պէտք է գշել:

— Ո՛չ: Ժողովուրդը թոյլ տալու չէ: Նրան պէտք է սպաննել:

— Բայց չէ՞ որ այդ էլ մի նոր խարդախութիւն պիտի լինի:

Պատի վրայ թրթռում են բոսորագոյն հետքեր, սողում, և աղօտ, ծխային սուերնեք են սահում: Կարծես անորոշ երազի մէջ անցնում են անցեալի և ներկայի արիւնոտ օրերը: Հրապարակի վրայ աղմուկը մեծանում է, արդէն լսելի են դառնում առանձին բացականչութիւններ:

— Կեանքիս մէջ ես առաջին անգամ երկիւղ զգացի:

— Եւ յուսահատութիւն: Եւ ամօթ:

— Եւ յուսահատութիւն: Տո՛ւր ինձ ձեռքդ:

եղբայր: ինչքան սառն է՝. այստեղ, աներե-
ւոյթ մի վտանգի հանդէպ՝ մեծ ամօթի այս
վայրկեանին երգւանք, որ մենք դաւաճանելու
չենք դժբախտ ազատութիւնը: Մենք պիտի
ընկնենք, ես այդ զգացի այսօր, բայց ընկնե-
լիս աղաղակենք. -- Ազատութիւն, սզատու-
թիւն, եղբայրներ--. այնպէս աղաղակենք, որ
ստրուկների ամբողջ աշխարհը զարհուրանքից
ցնցւի: Աւելի պի՛նդ սեղմիր իմ ձեռքը, եղ-
բայր իմ:

Սաղաղութիւն էր, և պատի վրայ թրթռում
էին բոսորագոյն հետքեր, և ծխային, անխօս
ստւերներ շարժւում էին, յայտնի չէ թէ ո՛ւր
իսկ գոռուհանների տակ անդունդը աւելի ու
աւելի կատաղօրէն գոգոռում էր: Կարծես զար-
հուրելի հողմն էր պոկ եկել,--հիւսիսիցե հարա-
ւից, արեմուտքից և արեւլքից, և ոտի էր
կանգնեցնել սարսափահար ամբողջը: Երգերը
հատ ու կտոր հատւածների մոնչիւնի էին նմա-
նում և ձայների այդ քաօսի մէջ հսկայ ժա-
նիքաւոր գծերով ձևակերպւում էին մի քանի
բառեր --

— Մա՛հ.....մա՛հ բռնապետին:

Նրանք կանգնած էին և լսում էին, և ինչ
որ մտածում: Ժամանակը սահում էր, իսկ նը-
րանք շարունակ կանգնած էին, անշարժացած,
կրակների խենթ ու խելառ ստւերների մէջ, և
թւում էր թէ արդէն հազարաւոր տարիներ
նրանք կանգնած էին այնտեղ: Հազարաւոր
թափանցիկ տարիներ պատում էին նրանց՝ յա-
ւիտենականութեան մեծ և գոռոզ լռութեամբ,
և ստւերները խելառօրէն ցնցում էին, թա-
ւալում և պատուհաններին մօտենում, ինչ-

պէս ալեկոծւող ջուրեր: Երբեմն պարպւել էր կա-
րելի էր լսել ալիքի առեղծւածային ու սիրտ-
մաշուք շեշտը և թաւալուն կոհակի դղրդոցը:

— Մա՛հ..... մա՛հ բռնապետին.....: Շարժ-
ւում էին:

— Է՛հ, գնա՞նք այնտեղ:

— Գնա՛նք: Յիմա՛ր. ես կարծում էի որ այ-
սօրը բռնութեան դէմ մղւած պայքարի վախ-
ճանը պիտի լինէր:

— Նա սկսում է միայն: Գնա՛նք: Ուաւար
միջանցքներ, քարէ սանդուխների աստիճաններ,
ինչ որ միանգամայն լուռ, պաղ սրահներ, խուլ՝
ինչպէս գետնայարկի նկուղներ-- և յանկարծա-
կի փայլատակեց մի լոյս, տաքութիւն զարկեց
երեսին, ինչպէս շիկացած հնոցից, ականջներին
հնչեց բազմաթիւ խօսակցութիւնների ձայնը,
անկապ և ընդհանուր, կարծես հարիւրաւոր
վանդակափակ թութակներ խառն ի խուռն խօ-
սում էին, ամէն մէկը առանձին մի բան պատ-
մելով: Ահաւասիկ մի ուրիշ ցած, բացւած դուռ
ևս, և ոտների տակ ահագին մի փոս, գլուխնե-
րի մի բազմութեամբ, կիսամութ, ծանրաշունչ
օդազուրկ մոմերի խեղդւող կարմիր լեզուակ-
ներ: Մի ինչ որ տեղ խօսում են՝ լսում է ծա-
փահարութիւն. խօսողը երևի աւարտեց իր ճա-
ռը:

Անդունդի յատակի վրայ, երկու վառւող
մոմերի միջև Քսաներորդն է երևում: Նա ճա-
կատը սրբում է թաշկինակով, սեղանի վրայ
թեքւում և անորոշ կերպով ինչ որ թոթո-
վում-- նա կարդում է իր առաջին պաշտպանու-
ղական ճառը: ինչքան տաք է նա զգում իրեն:
Դէ՛, Դէ՛, Քսաներորդ, չէ՞ որ դուն թագաւոր

ես: Բարձրացրու ձայնդ, ազնւացրու կացինն ու դահիճը:

Ո՛չ, մումուում է նա—յիմարը, եղերականօրէն լուրջ:

VIII

Թագաւորի գլխատմանը շատերը նայում էին տանիքների վրայից: Բայց և տանիքներն էլ այնքան տեղ չունէին, որ բաւէին ամենքին և շատերը այդ պատճառով չկարողացան տեսնել՝ թէ ի՛նչպէս են Թագաւորներին գլխատում: Իսկ նեղ, բարձր տները՝ տանիքների տեղ, այդօտարոտի, սև, շարժուն մազերով, կարծես թէ կեանք էին առել. և նրանց բաց պատուհանները նմանում էին բաց ու խուբ անող սև աչքերին: Տների ետև՝ երկնքի մէջ կախւած էին բութ և սուր ծայրերով զանգականոցներ, կարծես թէ շատ սովորական բաներ, բայց մօտից դիտելով՝ նրանց մի քանի գծերն էլ շատ սև էին թւում և մի տեսակ շարժում էին: Դա ևս ժողովուրդն էր: Այդ տեղերից արդէն ոչ ինչ չէր տեսնում, բայց և այնպէս նրանք նայում էին:

Տանիքներից կառափնարանը շատ փոքր էր թւում, ինչպէս մանկական մի խաղալիք, նման երեսանների շուռ տւած սայլակին, կոտրած ձողերով: Կառափնարանի մօտ գտնւող առանձին մարդիկ ևս—միակ առանձին մարդիկ, որոնք տեսանելի էին ամբողջ հրապարակի վրայ, քանի որ մնացածը միաձուլւել էր մի անխորտակելի զանգւածի մէջ, ինքնայատուկ գորշ շեղջակոյտի պէս—առանձին մարդիկ՝ ծիծաղե-

լիօրէն մրջիւններ էին յիշեցնում, ետին ոտիկների վրայ կանգնած: Ամէն ինչ հարթ էր երեւում, իսկ նրանք դանդաղօրէն և դժւարութեամբ բարձրանում էին անտեսանելի աստիճանների վրայ և աւելորդ շարժումներ գործում: Եւ այնքան տարօրինակ էր թւում այն, որ տանիքների վրայ կանգնած էին խոշոր մարդիկ, մեծ գլուխներով, բերաններով և քթերով:

Թմբուկ էին զարկում:

Լողալով կառափնարանին մօտեցաւ մի փոքրիկ, սև կառք և երկար ժամանակ այլևս ոչինչ չէր կարելի տեսնել: Այնուհետև նրան յղոււց մի խմբակ և շատ դանդաղ սկսեց անբուռնութեամբ աստիճաններով դէպի վեր բարձրանալ: Նա մասերի բաժնւեց, սողալով ցրւեց և մէջ տեղը փոքրիկ մէկը մնաց:

Թմբուկ էին զարկում: Մարդու սիրտը սկսում էր նւազել: Յանկարծ թմբուկների թռութւոցը լուեց խապոտ, ընդհատւած հնչիւնով: Լուռութիւն տիրեց: Միայնակ կանգնած փոքրիկ մարմինը իր ձեռքը բարձրացրեց, իջեցրեց, նորից բարձրացրեց: Հաւանական է որ խօսում էր, բայց ոչինչ չէր կարելի լսել: Ի՞նչ է նա խօսում: Ի՞նչ է նա խօսում: Թմբուկները դղրդացին, ճռճռացին, ծաւալեցին իրենց ձայները, օդը միլիարդաւոր մաւր, դողողօղացող մասնիկների կոտրատելով, որոնք չէին թողնում նայել:

Կառափնարանի վրայ շարժում էր տիրում: Փոքրիկ մարմինը չքացաւ: Դիտատում են: Դղրդում են թմբուկները և յանկարծակի լուում են նոյն խապոտ, ծաւալուն ուղղութեամբ: Լըռութիւն է: Նոյն տեղ, ուր քիչ առաջ Քսանե-

որորդն էր կանգնած՝ մի նոր փոքրիկ մարմին է երևում՝ առաջը մեկնած ձեռքով: Իսկ ձեռքըն նա մի շատ փոքրիկ բան է բռնած՝ պայծառ մէկ կողմից և մութ միւս կողմից, ինչպէս գնդասեղի գլխիկ, երկու գոյնով ներկւած: Դա հէնց ինքը թագաւորի գլուխն էր: Վերջապէս.....

.... Ինչ որ տեղ փախցրին, ամբոխը ցրելով և տրորելով՝ թագաւորի մարմինն ու զըլուխը՝ դադարի մէջ դրւած. վախենում էին որ ժողովուրդի մոլեգնութիւնը չխնայէր նոյնիսկ բռնապետի մնացորդները: Իսկ ամբոխը ահռելի էր: Հինաւորաց ստրկութեան երկիւղէւ ներշնչւած՝ նա տակաւին չէր ուզում հաւատալ, որ մի այդպիսի բան կարող էր պատահել, որ անձեռնմխելի, անհասանելի, հզօրագոյն իշխանաւորը իր գլուխը թեքեց դահճի կացինի տակ. — և խելայեղօրէն ու կուրութեամբ նա գրոհ տըւեց կառափնարանի վրայ. այգեբըր յաճախ խաբում են, և լսողութիւնը շատ անգամ սուտ է խօսում — պէ՛տք է շօշափել կառափնարանը, պէ՛տք է հոտոտել արքայական արիւնը, մինչև արմուկը նրա մէջ թրջել ձեռքերը: Կուում էին, իրար խեղդում, գետին թաւալում և մռնչում: Մի փափուկ իր, ցնցոտիների կապոցի նման յամառութեամբ գլորում էր ոտների տակ: Դա տրորւածի մէկն էր: Ահա մէկն ևս, ահա մի ուրիշն էլ: Կառափնարանից մնացած փայտերի կոյտին հասնելով՝ մարդիկ դողդոջուն ձեռքերով պոկում էին տաշեղներ, եղունգներով ճանկատում, կտրատելով նրանց, ազահօրէն և անմտութեամբ յափշտակում էին ամբողջ գերաններ, և ճիշտ նոյն տեղ, մի քանի

քայլի վրայ՝ գետին էին ընկնում, նրանց ծանրութիւնից ընկճւած: Եւ ամբոխը թաւալում էր ընկածների գլուխների վրայ, իսկ գերանը ինչպէս մի կենդանի մարմին՝ դուրս էր սահում, լողում էր ինչ որ հոսանքներից քշւած, նորից սուզում, ցուցադրելով իր ճանկրւած ծայրը և մի տեղ անհետանում: Երբ գտնում էին արեան մի փոքրիկ լճակ, որ հողը տակաւին չէր ծծել և ոտքերի տակ չէր կոխկրտել՝ նըրանով թրջում էին թաշկինակները, հագուստը, շատերը արիւն էին քսում իրենց շրթունքին և ճակատի վրայ անհասկանալի նշաններ գծում — թագաւորի արիւնով ազատութեան նոր թագաւորութեան օծումն էին կատարում:

Վայրենի հրճւանքից արբած էին մարդիկ: Առանց երգի, առանց բառերի պատում էին, պարի մէջ շնչահեղձ լինելով: Վազում էին ինչ որ տեղ, դէպի երկինքը մեկնելով արիւնտուած ցնցոտիները, հոսում էին քաղաքի մէջ, իրենց հետ տանելով աղաղակ, որոտ, անզսպելի ռտաբոտի քրքիջ: Փորձում էին երգել, բայց երգը չափազանց սահուն և չափածոյ էր թւում, և վերսկսում էին քրքիջ և աղաղակ: Գնում էին Ազգային ժողովին շնորհակալութիւն յայտնելու հայրենիքը բռնապետից ազատելու համար, բայց ճանապարհին որևէ դաւաճանի ետևից էին սկսում վազել, որ աղաղակած էր. — թագաւորը մեռաւ, կեցցէ՛ թագաւորը, կեցցէ՛ Քը սանեմէկերորդը: Եւ փախչում էին: Մի անգ էլ կախում էին մէկին:

Շատերը նրանցից, որոնք ծածուկ սիրում էին թագաւորին՝ չկարողացան տոկալ սոյն մտքին, որ նա գլխատւած էր այլ ևս, և խելագար-

ւեցին. շատերը, նոյնիսկ երկչոտները՝ ինքնասպան եղան: Մինչև վերջին բոպէն նրանք ըստ պատում էին, մի քանի յուսով, և հաւատում էին իրենց աղօթքի զօրութեան: Իսկ երբ գլխատումը տեղի ունեցաւ՝ նրանք յուսահատութեան անձնատուր եղան և մի քանիսը դաժանօրէն և դժգոյն, միւսները կատաղի հայհոյանքներ ուղղելով վերին զօրութիւններին՝ դաշտնաւար էին անում իրենք իրենց: Կային նաև այնպիսիներ, որոնք նահատակ լինելու վայրագ ծարաւից բռնեաժ՝ դուրս էին նետուում փողոցների վրայ, ժողովրդի սաւառնոց լավայի հանդէպ և մոլեգին ձայնով աղաղակում էին. —

— Կեցցէ՛ Բասնեմէկերորդը!

Եւ մեռնում էին:

* * *

Ցերեկը մօտենում էր իր վախճանին և քաղաքի վրայ էր տարածւում գիշերը — անողոք ու արդար գիշերը, որովհետև նա աչքեր չունի անոտանելիի համար: Քաղաքում տակաւին լոյս կար՝ վառւող կրակների պատճառով, իւր կամուրջի տակ գետը սև էր, ինչպէս լուծւած մուր, և միայն այն տեղ, հոսանքի դարձի մօտ ուր լայն, բութ աշտարակի ետև մեռնում էր գունատ ու սառը վերջալոյսը՝ այն տեղ աղօտ կերպով փայլելում էին ալիքները յղկուած մետաղի ցուրտ արտաշողումներով: Կամուրջի վրայ կանգնած էին երկու անձեր և քարին կռթնած՝ նայում էին խորհրդաւոր և մութ անդունդի կողմը:

— Հաւատո՞ւմ ես դուն, որ այսօր ազատու-

թիւն տիրեց—հարցրեց մէկը ցած ձայնով, որովհետև քաղաքում տակաւին վառում էին կրակները, իսկ գետը կամուրջի տակ սևանում էր:

— Նայի՛ր, ահա մի դիակ է լողում—ասաց միւսը, ասաց ցած ձայնով, որովհետև դիակը մօտ էր և դէպի վեր էր նայում լայն դիմագրծի մի կապոյտ հետքով:

— Ես չեմ հաւատում նրանց ազատութեան: Նրանք չափազանց շատ են հրճում մի ողորմելիի մահամբ:

Քաղաքից, ուր տակաւին վառում էին կրակները՝ ծաւալեց ձայների, ծիծաղի և երգերի դղրդիւն: Այնտեղ տակաւին գարձանում էին:

— Պէտք է մեռցնել իշխանութիւնը—ասաց առաջինը:

— Պէտք է ստրուկներին մեռցնել: Իշխանութիւն չկայ—կայ ստրուկութիւն միայն: Ահաւասիկ մէկ դիակ ևս, ահա մէկ ուրիշն էլ: Ի՛նչքան շատ են նրանք, Ո՞րտեղից են նրանք դուրս լողում: Նրանք այնքան յանկարծակի են երևում կամուրջի տակ!

— Բայց չէ՞ որ նրանք սիրում են ազատութիւնը:

— Ո՛չ, նրանք միայն պատուհասներից են վախենում: Երբ նրանք սիրեն ազատութիւնը՝ նրանք ազատ կը դառնան.

— Գնա՛նք այստեղից: Դիակների տեսքից ես վատ եմ գտնում ինձ:

Եւ նրանք դարձան՝ հեռանալու մտքով— երբ տակաւին քաղաքում լոյսեր էին վառում, իսկ գետը սև էր՝ լուծւած մուրի նման—և նը-

րանք տեսան մի բան, ծանր, խառնակ, լոյսից և խաւարից ծնւած: Վերջալոյսի հակառակ կողմից, ուր գետը չքանում էր սևաթոյր եղերքների մէջ՝ և խիտ մթութիւն էր ծանրանում՝ ինչպէս կենդանի՝ շարժւում էր մի հըսկայ, անձև, կոյր բան: Բարձրացաւ և անշարժացաւ, և թէև նա աչքեր չունէր, բայց նայում էր, և թէև նա ձեռքեր չունէր՝ բայց նըրանց քաղաքի կողմն էր մեկնում, եւ թէև նա մեռած էր, բայց ապրում էր և շնչում: Սոսկալի էր:

— Դա գետի վրայի մառախուղն է—ասաց մէկը:

— Ո՛չ. դա ամպ է—ասաց միւսը:

Դա թէ ամպ էր, թէ մառախուղ:

— Նա կարծես նայում է:

Նա նայում էր:

— Նա կարծես լսում է:

Նա լսում էր:

— Նա այստեղ է գալիս:

Ո՛չ, նա կանգնած էր: Նա կանգնած էր անշարժ, հսկայ, անձև, կոյր և նրա տարօրինակ դուրս ցցւած ուռոյցքների վրայ կարմրին էին տալիս քաղաքի լոյսերի արտացոլումները, իսկ ներքև, նրա ոտների տակ, սև եղերքների մէջ էր չքանում սև գետը և խաւարը մոմռում էր ինչպէս կենդանի արարած: Դա ժանտօրէն օրօրւելով լողում էին այնտեղ դիակներ և մթութեան մէջ էին կորչում, և ուրիշներ անշարժ անցնում էին նրանց տեղերը, եւ օրօրւելով հեռանում—անթիւ, անձայն, իրենց հոգսերի մասին մտածելով, նոյնքան սեւ ու ցուրտ, որչափ իրենց տանող ալիքները:

Իսկ բարձր աշտարակում, որտեղից վաղ առաւօտ դուրս էին տարած թագաւորին՝ խորը քունի մէջ էր միականի ժամագործը, ճօճանակի տակ պառկած: Այդ օրը նա գոհ էր աշտարակում տիրող լռութեան պատճառով եւ նոյն իսկ երգում էր—երգում էր միականին—եւ մինչև մութի վրայ հասնելը, սիրով շրջում էր անիւների և լծակների միջով: Նա շօշափեց պարանները, փոքրիկ սանդուխի վրայ նստեց, ոտները օրօրւելով, իսկ ճօճանակին չէր նայում, այնպէս ցոյց տալով, իբր թէ բարկացած է նըրա վրայ: Իսկ վերջը կողքից նայեց և ծիծաղեց, և ուրախացած ճօճանակը քրքրիով պատասխանեց նրան: Ճօճւում էր, իր պղնձէ դէմքով լայն ժպտում և քրքրում:

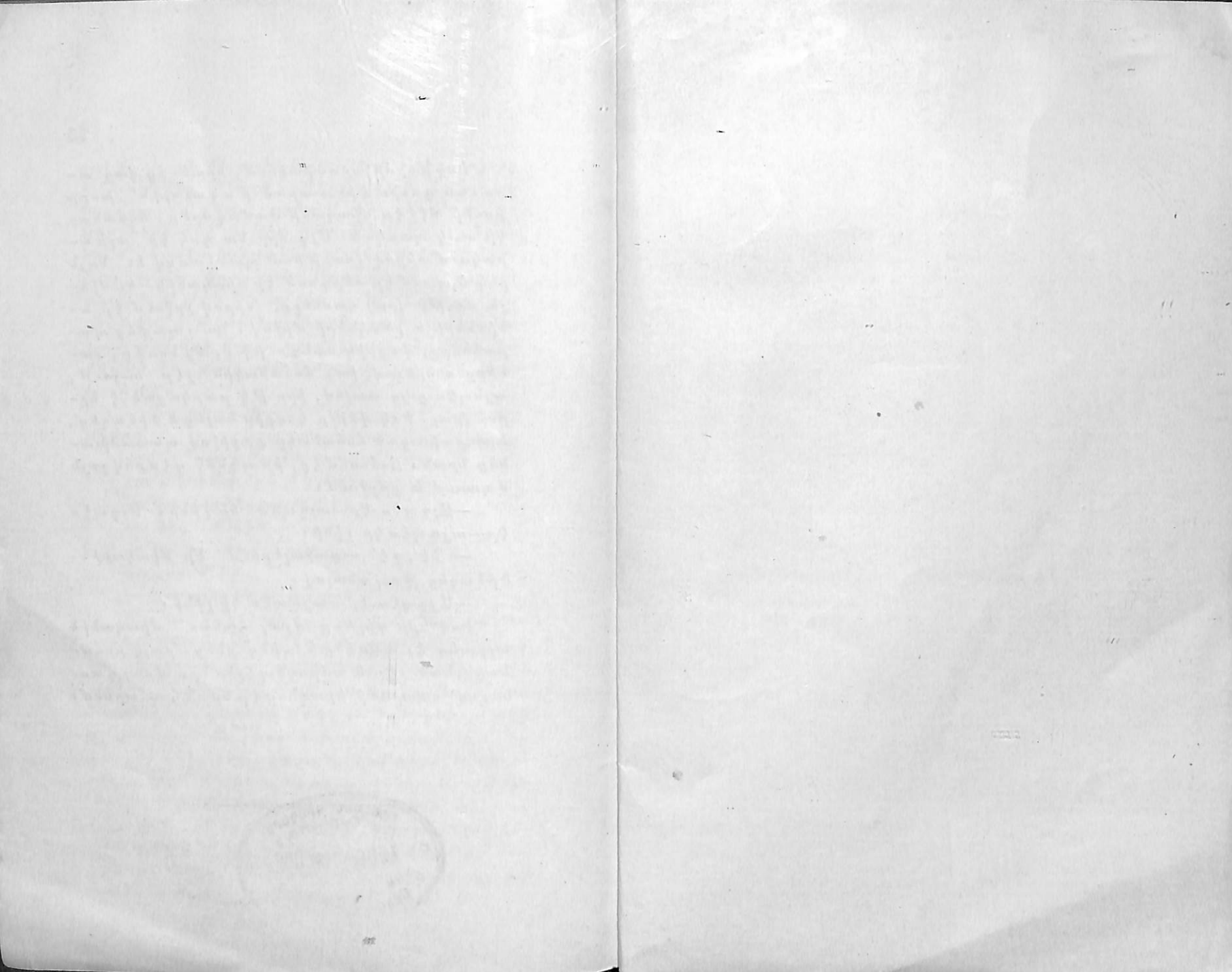
—Այդպէս էր—այդպէս կը լինի: Այդպէս էր—այդպէս կը լինի:

— Դէ՛, դէ՛,—քաջալերում էր միականին. ծիծաղեց թուլանալով:

—Այդպէս էր—այդպէս կը լինի:

Իսկ երբ գիշերը վրայ հասաւ՝ միականին այդտեղ էլ պառկեց և պինդ քնեց. բայց ճօճանակ քնած չէր և ամբողջ գիշեր նրա վրայ դառնալով՝ օտարօտի երազներ էր նրան հովհարում:

«Ազգային գրադարան

NL0311287

«Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք»-ի Հրատարակութիւնները

1. — ԱնԴՐՕՆԻԿԷ, վէպ յոյն յեղ. կեանքէ, Ս. Քսէնոսի, թարգմ. Ի. Ա. Երան: Գին՝ \$1.00:
- 2, 3, 4 սպասած:
5. — ՍՍ.ՀՄ.ԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, Յ. Յ. Չազմազ ճեանի: Գին՝ 25 սէնթ:
6. — ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵՐԳԱՐԱՆ, գին՝ \$2.50, Տաճ.ք կատանի համար զեղջւած 37.50 դրուչ:
7. — ՌՈՒՍ-Ս. ՅԵՂ. ԾՐԱԳԻՐԸ, թրգմ. Ն. Հան գոյց. Գին 10 սէնթ, Տաճկ. 2 դրուչ:
8. — ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՄԵՐԱՇՈՒԹԵԱՆ ԽԸՆԴԻՐԸ, Ն. Տ. Ս. Թ.-ի: Գին՝ 25 սէնթ:
9. — ՍՕՅԻԱԼԻԶՄԸ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ, Էնրիկօ Ֆէրրիի, թարգմ. Ա. Իսրայէլ-եան: Գին՝ 25 սէնթ:
10. — ԻՄ ԵՂԲԱՅՐ ԳԻՒՂԱՅԻՆ, Էլիզէ Ռըբլի, թրգմ. Տիկ. Ս. Պաղտասարեան: Գին՝ 5 սէնթ:
11. — ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՈՒՂԻՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀ, Միքայէլ Նալպանտեանց: Գին՝ 25 սէնթ:
12. — ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՍՕՅԻԱԼԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԸ, Վ. Խորէնի: Գին՝ 5 սէնթ:
13. — ԿՐԷՆԳՐՊԻՂ, (վէպ) Անաթօլ Ֆրանսի, թրգմ. Տիկ. Ս. Պաղտասարեան, Գին՝ 5 սէնթ:
14. — ՉԱՅՐՈՅԹԻ ՕՐԸ, Լէօնիզ Անդրէէվ, թրգ. Ա. Մ.: Գին 5 սէնթ:
15. — ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ ԱՔՍՈՐԱՎԱՅՐԻՆ ՄԷՁ, Կ. Բամաջեան: Գին 10 սէնթ:
16. — ԵՐԱԶՍ, Յ. Արթուր: Գին՝ 5 սէնթ:
17. — ԴԷՊԻ ԵՐԿԻՐ, Է. Ա.կնուսի: Գին 10 սէնթ:
18. — ԱՅԴՊԷՍ ԷՐ, Լէօնիզ Անդրէէվ: թարգ. Ա. Մ.: Գին՝ 10 սէնթ: